

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
**ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ I**

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Frída Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

Γ
Ρ
Ι
Σ
Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής

John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος	07
---	----

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση	31
---	----

CHRISTINE DELPHY

Για έναν υλιστικό φεμινισμό	61
-----------------------------	----

MARTHA E. GIMENEZ

Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό; Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική	71
---	----

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων	93
-----------------------------------	----

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις	125
--	-----

SILVIA FEDERICI

Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός και το ζήτημα της αναπαραγωγής	153
--	-----

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο	163
-----------------------	-----

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER

Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία	183
--	-----

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα	213
-----------------------------	-----

KEVIN FLOYD

Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον των αμερικανικών σπουδών	227
--	-----

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI

Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή _____ 257

PRAJNA SENEVIRATNE

Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία
της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις _____ 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK

Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας _____ 285

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ

ELENA GAPOVA

Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις
για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης _____ 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ

Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό;
Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία _____ 335

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπέζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)*

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφελκυστικό για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, πλαισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της ΚΡΙΣΗΣ δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασής του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκαλεί διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της ΚΡΙΣΗΣ θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (*The Second Feminist Wave: What do These Women Want?*). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.¹ Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκτατές έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ενγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρώγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτουργήμα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.

[...]

Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μέρη της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ενγκελς 1997: 89).

¹ Η Σιμόν Ντε Μπουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

[Η] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασημαντό βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανakλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)- τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθήλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,² αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπερϊστορικό ή διϊστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγματέυσής μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

² Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρέτούσε (Delphy 1970: 1).³

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξάιρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφη. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού ‘κενών θέσεων’. Ο Μαρξ προέβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι ‘θέσεις’ του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης ‘τάξη’, ‘εφεδρικός στρατός εργασίας’, ‘μισθωτός εργάτης’, δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις ‘κενές θέσεις’. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

Το ‘προσωπικό είναι πολιτικό’ σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.

[...]

Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η ‘διαλεκτική του φύλου’ όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα ‘αρσενικά’ και ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκαλούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ’ ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ’ ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ιδίον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

[Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιαμέσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7–8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ίδιων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

[Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωσης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστική τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.⁵ Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

⁴ Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

⁵ Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιοκρατίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].⁶

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστηριότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησης του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

⁶ http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφετηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**⁷ απευθύνει το καίριο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου» και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονομίας της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκείμενη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκείμενες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχανάλυσης), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποιήσει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετρούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

⁷ Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπέρ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να εξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan & David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίου της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέπει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την *Καταγωγή* – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φύλης, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη *queer* θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετερσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγματοποίησης» του Lukács, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγματοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετερσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιάσουμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπίεσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη *queer* θεωρία, οι **Suzanne Bergeron & Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια *queer* ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μεταποικιακού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγορία του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξ αρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγορήσεως του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η Jiřina Šmejkalová, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπεριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, *Journal of International Women's Studies*, *Radical Philosophy*, *Rethinking Marxism*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιαράκη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερος. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Spínak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η *KPIΣΗ*. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους: διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

- Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», <https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf> (ανακτήθηκε 2/4/2022).
- Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.
- Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.
- Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.
- Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.
- Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Delphy C. 2018. Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός, μτφρ. Μ. Κυπαρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.
- Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.
- Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.
- Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.
- Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, *ΚΟΜΕΠ* 5: 179–204.

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

**Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις:
εισαγωγή στην έκδοση του *Μαρξισμός και καταπίεση
των γυναικών από το Historical Materialism****

Μετάφραση: Σωτήρης Σκανδάλης

Κάθε βιβλίο έχει την περίεργη ιστορία του. Ενώ κάποια πετούν στα ύψη της επιτυχίας σε ένα κύμα δημόσιας αναγνώρισης, άλλα βυθίζονται γρήγορα στην αφάνεια. Υπάρχουν, έπειτα, εκείνα που ζουν μια υπόγεια ύπαρξη, που διατηρούνται ζωντανά μέσω των προσπαθειών μικρών κέντρων αφοσιωμένων οπαδών που τα διαδίδουν, σε πείσμα μιας μεγαλύτερης σιωπής. Το τελευταίο είναι η ιστορία του *Marxism and the oppression of women* [*Μαρξισμός και καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική θεωρία*] της Lise Vogel. Δημοσιευμένο για πρώτη φορά το 1983, το έργο της Vogel εμφανίστηκε σε μια στιγμή οξείας αναταραχής για το σοσιαλιστικό-φεμινιστικό κίνημα, που είχε διαμορφώσει τους ίδιους τους όρους αναφοράς του βιβλίου. Προσπαθώντας να ισορροπήσει από τα χτυπήματα που έδωσε ο νεοφιλελευθερισμός στην πολιτική σφαίρα, η μεταμοντέρνα θεωρία στην πνευματική σφαίρα, και βαθιά αποπροσανατολισμένος από την υποχώρηση των εργατικών, σοσιαλιστικών και γυναικείων κινημάτων, ο σοσιαλιστικός φεμινισμός προσκολλήθηκε σε μια απελπισμένη ύπαρξη στο περιθώριο της πνευματικής και πολιτικής ζωής. Μία δεκαετία νωρίτερα, ένα βιβλίο σαν αυτό της Vogel θα γινόταν αλεξικέραυνο για ενεργητική συζήτηση και διάλογο. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, μόλις και μετά βίας εγγράφηκε στο πολιτιστικό ραντάρ.

Αλλά η απόλυτη πρωτοτυπία του κειμένου της Vogel βοήθησε να τροφοδοτηθεί η εν κρυπτώ επιβίωσή του, διασφαλίζοντας ότι δεν θα εξαφανιστεί εντελώς. Παρά τη δυσμενή συγκυρία, μεμονωμένοι μαρξιστές και σοσιαλιστές-φεμινιστές, λόγιοι και ακτιβιστές (ανάμεσά τους και οι συγγραφείς) το διέδωσαν κατευθύνοντας τους αναγνώστες προς την αναμφισβήτητα πιο εκλεπτυσμένη μαρξιστική παρέμβαση στις θεωρητικές συζητήσεις που άνοιξε ο σοσιαλιστικός φεμινισμός. Και σήμερα, εν μέσω αναζωπύρωσης της αντικαπιταλιστικής πάλης και μιας μικρής αναγέννησης για τη μαρξιστική και ριζοσπαστική σκέψη, η αναδημοσίευσή του φαίνεται επίκαιρη και επιτακτική. Υπάρχει, σε τελική ανάλυση, μια αυξανόμενη ανάγκη για θεωρητική εργασία που ενσωματώνει αναφορές διαφορετικών μορφών καταπίεσης σε μια γενική αντικαπιταλιστική ανάλυση. Για τον σκοπό αυτό, οι βασικές γραμμές επιχειρημάτων που διατυπώνονται στο *Μαρξισμός και Καταπίεση των Γυναικών* προσφέρουν το απαραίτητο βοήθημα για την ανάπτυξη αυστηρά ιστορικο-υλιστικών θεωρητικοποιήσεων του καπιταλισμού και της καταπίεσης των γυναικών.

* Το κείμενο των Ferguson και McNally με πρωτότυπο τίτλο «Capital, labour-Power, and gender-relations: introduction to the *Historical Materialism* Edition of *Marxism and the oppression of women*» έχει αντληθεί από το Lise Vogel, *Marxism and the Oppression of Women, Toward a Unitary Theory*, Leiden/Boston: Brill, 2013, σσ. xvii–xl. Copyright © Brill – *Historical Materialism* (ΣΤΜ).

Πρώτα και κύρια, το *Μαρξισμός και η Καταπίεση των Γυναικών* διακρίνεται από το γεγονός ότι το *Κεφάλαιο* του Μαρξ (Τόμος 1) αποτελεί το θεωρητικό σημείο αφετηρίας του. Σίγουρα, πολλές σοσιαλίστριες φεμινίστριες είχαν αναπτύξει μαρξιστικά κείμενα για αναλυτικούς σκοπούς. Τυπικά, ωστόσο, έργα όπως η *Γερμανική Ιδεολογία* ή οι *Καταβολές της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους* αποτελούσαν τα κύρια σημεία αναφοράς τους. Από τέτοια κείμενα, οι αναλυτές άντλησαν γενικές δεσμεύσεις για την εστίαση στην κοινωνική παραγωγή και αναπαραγωγή της υλικής ζωής. Αλλά σπάνια ασχολήθηκαν συγγραφείς με τον πυρήνα της ώριμης περιγραφής του Μαρξ για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής που βρίσκεται στο έργο ζωής του, το *Κεφάλαιο*. Όπως αναγνώρισε η Vogel, ωστόσο, κάθε σοβαρή μαρξιστική περιγραφή της καταπίεσης των γυναικών στην καπιταλιστική κοινωνία είναι υποχρεωμένη να υπολογίζει τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες αυτού του ανυπέρβλητου έργου. Με απλά λόγια, η κριτική διαδικασία του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* αποκάλυψε μια σειρά από αλληλένδετες έννοιες – το εμπόρευμα, την αξία, το χρήμα, το κεφάλαιο, την εργασιακή δύναμη, την υπεραξία κ.λπ. – που σχεδιάστηκαν για να δια φωτίσουν τις βαθιές δομικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αναπαράγει τον εαυτό του. Έτσι, ενώ οι υλιστικές δεσμεύσεις γενικά είναι αξιέπαινες, οι συγκεκριμένες ιστορικο-υλιστικές θεωρίες που ξεδιπλώνονται στο *Κεφάλαιο* μας οδηγούν σε ένα σημαντικά υψηλότερο επίπεδο εννοιολογικής σαφήνειας. Θέτοντας το πρόβλημα της γυναικείας καταπίεσης μέσα στο κατηγορηματικό πλαίσιο του *Κεφαλαίου*, και κάνοντάς το με κάτι παραπάνω από έναν *ad hoc* τρόπο, η Vogel άνοιξε μια νέα κατεύθυνση για τη σοσιαλιστική-φεμινιστική έρευνα. Και ενώ το κείμενό της δεν είναι εντελώς επιτυχημένο από αυτή την άποψη, τα επιτεύγματά του είναι ωστόσο αξιοσημείωτα. Για να το δούμε αυτό, χρειάζεται να κάνουμε μια σύντομη περιήγηση στο πεδίο της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας μιάμιση δεκαετία πριν από την εμφάνιση του *Μαρξισμός και Καταπίεση των Γυναικών*.

Σοσιαλιστικός-φεμινισμός: οικιακή εργασία, μεταμοντέρνα θεωρία και κοινωνική αναπαραγωγή

Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, ο σοσιαλιστικός φεμινισμός αναπτύχθηκε σαν ένα ξεχωριστό πολιτικό και θεωρητικό ρεύμα που υποστηρίζεται από ένα δυναμικό ερευνητικό πρόγραμμα. Οι σοσιαλίστριες φεμινίστριες ενώθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τη δέσμευση να κατανοήσουν την καταπίεση των γυναικών ως θεμελιωμένη στις εγγενείς στον καπιταλισμό κοινωνικο-υλικές σχέσεις, παρά ως απλά προϊόντα στάσεων, ιδεολογιών και συμπεριφορών. Για τον σκοπό αυτό, στράφηκαν σε θεωρητικές προσεγγίσεις που συνδέονται με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας του Μαρξ.

Ένας κρίσιμος τρόπος με τον οποίο ο μαρξισμός διαφοροποιείται από τις «αστικές» θεωρίες της κοινωνίας είναι η δέσμευσή του στον υλισμό ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, η δέσμευσή του στη θεωρία που βασίζεται στις ενσωματωμένες ανθρώπινες πρακτικές μέσω των οποίων η κοινωνικο-υλική ζωή παράγεται και αναπαράγεται. Το να είσαι μαρξιστής σημαίνει να εμβαθύνεις στη σφαίρα των συγκεκριμένων, ιστορικά κατασκευασμένων σχέσεων των ανθρώπων και των πράγματων, και να συγκρατείς τα πρότυπα, τους κανόνες και τις αντιφάσεις που ανακαλύπτονται σε αυτό το πεδίο ως κρίσιμες εξηγήσεις του κοινωνικού.

Και ήταν η εμπιστοσύνη σε αυτή την προσέγγιση που ενέπνευσε την πλούσια, πρωτοποριακή μαρξιστική-φεμινιστική λογοτεχνία των δεκαετιών του 1960 και του 1970, ένα σύνολο έργων που αναπτύχθηκε σε συνομιλία με τις όλο και πιο ριζοσπαστικές ιδέες της αριστερής πτέρυγας του σύγχρονου γυναικείου κινήματος.¹ Εμφανιζόμενη στα τέλη της δεκαετίας του 1960, η συζήτηση για την οικιακή εργασία αποκρυστάλλωσε την αναζήτηση για τον εντοπισμό των κοινωνικο-υλικών θεμελίων της γυναικείας καταπίεσης με τους όρους και τις έννοιες της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας.

Αυτή η συζήτηση – τα προβλήματα που είχε σκοπό να εξερευνήσει, τα μονοπάτια στα οποία οδήγησε τους αναγνώστες και η τελική κατάρρευση του αναλυτικού της πλαισίου – θέτει το σκηνικό για το *Μαρξισμός και Καταπίεση των Γυναικών*. Ενώ η Vogel ανακεφαλαιώνει αυτά τα περιγράμματα στα Κεφάλαια Δύο και Εννέα με κάποια λεπτομέρεια, αξίζει να αφιερώσουμε, εδώ, μια στιγμή, για να συνοψίσουμε τους σκοπούς και την τροχιά αυτής της συζήτησης.

Οι προηγούμενοι φεμινισμοί είχαν προσδιορίσει το νοικοκυριό ως τόπο καταπίεσης των γυναικών και κάποιοι είχαν συνδέσει χαλαρά την οικιακή σφαίρα με το βασίλειο της παραγωγής. Αλλά μόλις το 1969, με τη δημοσίευση του άρθρου της Margaret Benston «The political economy of women's Liberation» έγινε αντικείμενο κριτικής έρευνας η εργασία που επιτελούσαν οι γυναίκες μέσα στο νοικοκυριό. Η πρωτοτυπία της Benston βρισκόταν στο να προτείνει την κατανόηση αυτής της εργασίας ως παραγωγικής εργασίας – μιας διαδικασίας ή ενός συνόλου δραστηριοτήτων από τις οποίες εξαρτάται η αναπαραγωγή της (καπιταλιστικής) κοινωνίας στο σύνολό της.² Πολύ απλά: χωρίς οικιακή εργασία, οι εργαζόμενοι δεν μπορούν να αναπαραχθούν και χωρίς εργάτες, το κεφάλαιο δεν μπορεί να αναπαραχθεί.

Είναι δύσκολο να υπερεκτιμηθεί η σημασία αυτής της μεμονωμένης κίνησης. Η διατύπωση της Benston εισήγαγε ένα αναλυτικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετούνται εμπειρίες που φεμινίστριες μιας προηγούμενης γενιάς όπως η Simone de Beauvoir και η Betty Friedan μπορούσαν μόνο να περιγράψουν. Διαισθανόμενες τη δύναμη αυτού του πλαισίου, οι σοσιαλίστριες φεμινίστριες ξεκίνησαν, την επόμενη δεκαετία, να θεωρητικοποιούν την οικιακή εργασία ως αναπόσπαστο μέρος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Μέσα και από τις σελίδες των *Radical America*, *New Left Review*, *The Review of Radical Political Economics*, *Cambridge Journal of Economics*, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, και άλλων περιοδικών,³ διερεύνθησαν τις μαρξιστικές έννοιες της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας, της εργασιακής δύναμης και της τάξης και το τι μπορεί να αποκαλύψουν αυτές για την πολιτική-οικονομική σημασία των καθημερινών οικιακών εργασιών από το πλύσιμο των πιάτων και το μαγείρεμα των γευμάτων μέχρι τα ρούχα και την ανατροφή των παιδιών.

¹ Ενώ δεν υπάρχει σκληρή γραμμή που να διαφοροποιεί τον σοσιαλιστικό φεμινισμό από τον μαρξιστικό φεμινισμό, ο τελευταίος έτεινε να ταυτίζεται ρητά με τον ιστορικό υλισμό και την κριτική του Μαρξ στην πολιτική οικονομία. Αυτή είναι η έννοια με την οποία χρησιμοποιούμε τον όρο.

² Υπήρχε, ωστόσο, μια αποφασιστική ασάφεια, εδώ: είναι η οικιακή εργασία ανθρώπινη παραγωγική δραστηριότητα απαραίτητη για την κοινωνική ζωή, ή είναι επίσης άμεσα παραγωγική του κεφαλαίου; Η διαφωνία πάνω σε αυτό το ζήτημα διαμόρφωσε μια κρίσιμη σοσιαλιστική-φεμινιστική συζήτηση.

³ Hartmann 1981, σελ. 34–5 σημ.10 παρέχει μια αρκετά περιεκτική επισκόπηση των συμβαλλόμενων, πέρα από εκείνους που συζητά η Vogel. Βλ. επίσης Luxton 2006, σελ. 43, σημ. 14.

Προέκυψαν δύο καθοριστικά, σχετικά ερωτήματα: παράγει (υπερ-) αξία η οικιακή εργασία; Η οικιακή εργασία αποτελεί από μόνη της έναν τρόπο παραγωγής, διαφορετικό από τον καπιταλιστικό; Η Vogel εντοπίζει τις προσπάθειες των Benston, Peggy Morton και Mariarosa Dalla Costa να δουλέψουν πάνω σε αυτά τα ερωτήματα, δείχνοντας πώς οι συνεισφορές τους οδήγησαν στις ακόλουθες απαντήσεις: «Όχι», η οικιακή εργασία δεν παράγει ανταλλακτική αξία αλλά αξία χρήσης και δεν παράγει επομένως, άμεσα υπεραξία· και η οικιακή εργασία, «ενδεχομένως», αποτελεί τον δικό της τρόπο παραγωγής, που λειτουργεί σύμφωνα με μια ξεχωριστή προ- ή μη καπιταλιστική λογική.

Έτσι, εάν η συζήτηση για την οικιακή εργασία επέστησε την προσοχή στις δυνατότητες μιας μαρξιστικής πολιτικο-οικονομικής ανάλυσης της γυναικείας καταπίεσης, τα συμπεράσματά της φάνηκαν επίσης να υπογραμμίζουν τα καθορισμένα όριά της. Το 1979, η Maxine Molyneux και η Heidi Hartmann, σε δύο ξεχωριστά άρθρα (που δημοσιεύτηκαν στα *New Left Review* και *Capital and Class*, αντίστοιχα) πρόσφεραν σαφείς εκτιμήσεις αυτών των ορίων. Επικαλούμενοι τον οικονομικό αναγωγισμό, τον λειτουργισμό και τη σύγχυση μεταξύ των επιπέδων ανάλυσης, κήρυξαν ετοιμοθάνατη τη συζήτηση για την οικιακή εργασία. Λίγοι σχολιαστές εκείνη την εποχή διαφώνησαν. Αν και δεν απορρίπτουν πλήρως τον μαρξισμό, οι κριτικοί αμφισβητούν την ικανότητα της μαρξικής πολιτικής οικονομίας να προσφέρει κάτι περισσότερο από μια περιορισμένη κατανόηση της γυναικείας καταπίεσης. Πράγματι, αποκαλώντας τον μαρξισμό «τυφλό ως προς το φύλο» [sex-blind], η Hartmann προέκρινε μια «συγκεκριμένα φεμινιστική ανάλυση», τη θεωρία της πατριαρχίας, που θα έπρεπε να τον συμπληρώσει. Ο «γάμος» ή η πιο ελπιδοφόρα ένωση μαρξισμού και φεμινισμού είχε τελειώσει· μια «νέα κατεύθυνση για τη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση» θα μπορούσε να αναπτυχθεί μόνο εάν τα δύο κινήματα – το καθένα με κάπως διαφορετικούς, μερικές φορές αντιφατικούς στόχους – μπορούσαν να μάθουν να συνδιαλέγονται με σεβασμό.⁴

Ενώ το άρθρο της Hartmann έκανε σαφή την έκκληση για μια προσέγγιση «διπλών συστημάτων» (μια σοσιαλιστική και μια φεμινιστική, παρά σοσιαλιστική-φεμινιστική), το γεγονός είναι ότι πολλές σοσιαλίστριες φεμινίστριες (συμπεριλαμβανομένων των συμμετεχόντων στη συζήτηση για την οικιακή εργασία) λειτουργούσαν ήδη με τέτοιους όρους. Όπως μαρτυρούν όμως οι συνεισφορές σε μια συλλογή άρθρων του 1981 που απαντούν στην Hartmann, *Women & Revolution: A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, η δυϊστική προοπτική ήταν επίσης βαθιά λανθασμένη. Η θεωρία των διπλών συστημάτων, υποστήριξαν οι κριτικοί, δεν ήταν σε θέση να θεωρητικοποιήσει επαρκώς το σκεπτικό για δύο μόνο διακριτές σφαίρες (πώς ταιριάζουν ο ρατσισμός και ο ετεροσεξισμός σε αυτό το σχήμα, ρώτησαν)· ούτε θα μπορούσε να εξηγήσει επιτακτικά τη φύση της διασύνδεσης μεταξύ πατριαρχίας και καπιταλισμού. Η Iris Young πρότεινε ότι τα προβλήματα αυτά αναφέρονταν σε μια θεμελιώδη μεθοδολογική υπεκφυγή:

⁴ Luxton 2006, σελ. 2–3.

Η θεωρία των διπλών συστημάτων επιτρέπει στον παραδοσιακό μαρξισμό να διατηρήσει τη θεωρία του για τις σχέσεις παραγωγής, την ιστορική αλλαγή και την ανάλυση της δομής του καπιταλισμού σε βασικά αμετάβλητη μορφή. . . [κατανοώντας] το ζήτημα της καταπίεσης των γυναικών ως απλά ένα πρόσθετο στα κύρια ζητήματα του μαρξισμού.⁵

Η λύση, συνέχισε, ήταν να αναπτυχθεί:

μια θεωρία των σχέσεων παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων που πηγάζουν [από αυτές] και τις ενισχύουν παίρνοντας τις σχέσεις των φύλων και την κατάσταση των γυναικών ως τα βασικά της στοιχεία. Αντί να παντρευτεί τον μαρξισμό, ο φεμινισμός πρέπει να καταλάβει τον μαρξισμό και να τον μετατρέψει σε μια τέτοια θεωρία. Πρέπει να αναπτύξουμε ένα αναλυτικό πλαίσιο που να θεωρεί τις υλικές κοινωνικές σχέσεις ενός συγκεκριμένου ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού ως ένα σύστημα στο οποίο η διαφοροποίηση των φύλων αποτελεί βασικό του χαρακτηριστικό.⁶

Ενώ η δική της πρόταση για το πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί μια τέτοια ενοποιητική θεωρία της γυναικείας καταπίεσης – μέσω μιας ανάλυσης του καταμερισμού της εργασίας – απογοητεύει,⁷ η αντίληψη ότι οι ίδιες οι κατηγορίες του μαρξισμού θα μπορούσαν να αναθεωρηθούν μέσω ενός φεμινιστικού φακού, και η ανάλυση για την ενσωμάτωση των σχέσεων των φύλων σε μια γενική «θεωρία των σχέσεων παραγωγής», άνοιξε μια σημαντικά νέα γραμμή έρευνας.

Η πρόταση της Young, ωστόσο, έφτασε σε μια δυσοίωνη στιγμή. Η εμφάνιση του νεοφιλελευθερισμού, που για λόγους ευκολίας μπορούμε να χρονολογήσουμε από την εκλογή της Μάργκαρετ Θάτσερ και του Ρόναλντ Ρήγκαν το 1979 και 1980 αντίστοιχα, συμβάδισε με μια νέα περίοδο κοινωνικής υποχώρησης για την αριστερά, στην οποία προηγούμενες κατακτήσεις από τα εργατικά και κοινωνικά κινήματα ανατράπηκαν βίαια. Αποπροσανατολισμένες από μια περίοδο υπαναχώρησης, πολλές ομάδες ακτιβιστών έστρεψαν το βλέμμα τους εσωτερικά καθώς προσπαθούσαν να λύσουν τις πολιτικο-οργανωτικές προκλήσεις που έθεταν η αντιρατσιστική και η queer πολιτική στη θεωρούμενη ενότητα και ταυτότητά τους. Η πολιτική υποχώρηση προκάλεσε επίσης θεωρητικές αποκλίσεις και αναπροσανατολισμούς. Οι δεσμεύσεις για τη χειραφέτηση και την επαναστατική πολιτική έμοιαζαν τώρα όλο και περισσότερο παλιομοδίτικες, εκτός του κοινωνικού κατακερματισμού και της κουλτούρας του καταναλωτισμού που αποτελούσαν τα χαρακτηριστικά μιας φαινομενικά νέας εποχής. Η στιγμή ήταν, επομένως, ευνοϊκή για την απόρριψη των «μεγάλων αφηγήσεων» που ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεταμοντέρνας και μεταδομικής θεωρίας. Η λατρεία του ιδιαίτερου μπήκε στην ημερήσια διάταξη.

⁵ Young 1981, σελ. 49.

⁶ Young 1981, σελ. 50.

⁷ Όπως επισημαίνει η Vogel, η ανάλυση της Young «απειλεί τελικά να αναδημιουργήσει τον δυισμό που θέλει να αποφύγει», Vogel 1983, σελ. 192 σημ.

Ο αγώνας για κάθε είδους ενοποιητική θεωρία απορρίφθηκε επιπόλαια ως γραφική επιδίωξη των απολιθωμένων «νεωτεριστών».

Ο σοσιαλιστικός φεμινισμός λύγισε κι αυτός υπό τον άνεμο της πολιτικής και πνευματικής μετατόπισης. Η ανάλυση της Michèle Barrett για την πατριαρχία ως *ιδεολογία* – ένα ισχυρό σύνολο προκαπιταλιστικών ιδεών ικανών να αντέξουν την πραγματικά πολύ εξισωτική παρόρμηση που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό – ήταν κρίσιμη από αυτήν την άποψη.⁸ Ο αλτουσεριανός μαρξισμός της Barrett φαινόταν σαν ένα υγιές διορθωτικό μέτρο στα υπερβολικώς μηχανιστικά μοντέλα που καθοδηγούσαν τον προηγούμενο σοσιαλιστικό φεμινισμό. Αλλά τροφοδοτούσε επίσης (και αναμφισβήτητα καταβροχθίστηκε από) μεταστρουκτουραλιστικές και μεταμοντέρνες προσεγγίσεις που εκτόπισαν τον ίδιο τον υλιστικό προσανατολισμό στην κοινωνική θεωρία που είχε διακριθεί μέσα από τις σοσιαλιστικές-φεμινιστικές συζητήσεις για την οικιακή εργασία. Σύντομα παγιδευμένοι σε ένα μεταστρουκτουραλιστικό κύμα υψηλής θεωρίας, οι αριστερές φεμινίστριες ακαδημαϊκοί φαίνονταν συχνά άσχετες για εκείνες που συνέχιζαν να αγωνίζονται στους χώρους εργασίας και τις κοινότητές τους για τα φεμινιστικά δικαιώματα και ελευθερίες. Οι κύκλοι των ακτιβιστών ωστόσο, εμφάνισαν και μια απότομη στροφή από τον μαρξισμό, καθώς ήρθαν στο προσκήνιο οι διάφορες πολιτικές της ταυτότητας. Έγινε σε αυτό το πλαίσιο σχεδόν αξίωμα τόσο για τους μελετητές όσο και για τους ακτιβιστές να απορρίπτουν τον μαρξισμό γενικά, και τη μαρξική πολιτική οικονομία ειδικότερα, ως ένα ξεπερασμένο, απελπιστικά αναγωγικό επεξηγηματικό πλαίσιο, ανεπαρκές για την οικοδόμηση μίας συνολικής θεωρίας για την καταπίεση των γυναικών. Προέκυψε, εν τω μεταξύ, το πασπάλισμα των ακροαριστερών ομάδων που επέμεναν κατά τα άλλα να υπερασπίζονται πολύ συχνά τις ορθοδοξίες του παρελθόντος, δείχνοντας απροθυμία να αναγνωρίσουν ότι ο ιστορικός υλισμός είχε πραγματική δουλειά να κάνει στην ανάλυση της καταπίεσης των γυναικών στην καπιταλιστική κοινωνία.

Υπήρχαν, ωστόσο, μερικές σημαντικές εξαιρέσεις, εκείνες ιδιαίτερα που συνέχισαν να ασχολούνται με τη μαρξική πολιτική οικονομία μέσω μιας προοπτικής της «κοινωνικής αναπαραγωγής». Είναι πράγματι δίκαιο να πούμε ότι ειδικά το μαρξιστικό-φεμινιστικό ρεύμα μέσα στον σοσιαλιστικό φεμινισμό προσανατολίστηκε όλο και περισσότερο προς ένα πλαίσιο κοινωνικής αναπαραγωγής, αντί να επικεντρωθεί στην οικιακή εργασία αυτή καθαυτή. Ο φεμινισμός της κοινωνικής αναπαραγωγής εμμένει οπωσδήποτε σημαντικά στο πνεύμα της επίκλησης της Young. Συμμερίζεται την προϋπόθεση ότι η γυναικεία καταπίεση στον καπιταλισμό μπορεί να εξηγηθεί με τους όρους ενός ενοποιητικού, υλιστικού πλαισίου. Αντί να εντοπίζει, ωστόσο, τη βάση αυτού του πλαισίου στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας (όπως έκανε η Young), λαμβάνει ως αφετηρία την καθημερινή και γενεαλογική παραγωγή και αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης.

Το *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών* είναι μια από τις πρώτες συνεισφορές στην οικοδόμηση αυτής της προσέγγισης. Άλλες, Καναδές – ως επί το πλείστον – σοσιαλίστριες φεμινίστριες κινούνταν προς την ίδια κατεύθυνση με τη Vogel την ίδια εποχή, αλλά το βιβλίο της Vogel είναι η πιο εύρωστη θεωρητικά και διατηρημένη εξερεύνηση αυτού του προβλήματος σε σχέση με την εννοιολογική αρχιτεκτονική του

⁸ Για μια κριτική της ιστοριογραφίας της Barrett, βλ. Brenner και Ramas 1984.

Κεφαλαίου του Μαρξ.⁹ Ενώ, όπως αναγνωρίζει η Vogel, μια τέτοια προσέγγιση δεν ισχυρίζεται ότι εξηγεί όλες τις πτυχές της γυναικείας καταπίεσης όπως βιώνεται στον καπιταλισμό, δημιουργεί ωστόσο μια σταθερή κοινωνικο-υλική βάση για την κατανόηση αυτής της καταπίεσης.¹⁰ Ανακτά λοιπόν τον σοσιαλιστικό-φεμινισμό από μια μονοδιάστατη εμμονή με τις ιδέες και τον λόγο, αποφεύγοντας παράλληλα τις μεθοδολογικές δυσκολίες της πρώιμης συζήτησης για την οικιακή εργασία και τη θεωρία των διπλών συστημάτων. Με αυτόν τον τρόπο, θέτει τις παραμέτρους μιας θεωρίας για την καταπίεση των γυναικών στον καπιταλισμό που φιλοδοξεί να είναι ταυτόχρονα υλιστική και ιστορική.

Επανασχεδιάζοντας τον Μαρξ: θεωρητικοποιώντας την παραγωγή και την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης

Το *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών* φέρει έναν σημαντικό υπότιτλο: *προς μια ενοποιητική θεωρία*. Αυτός ο υπότιτλος συνδέει το έργο της Vogel με τη σοσιαλιστική-φεμινιστική αναζήτηση για μια ενιαία, ολοκληρωμένη θεωρητική περιγραφή τόσο της γυναικείας καταπίεσης όσο και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αντί να μπολιάσει με μια υλιστική περιγραφή της έμφυλης καταπίεσης την ανάλυση του Μαρξ για τον καπιταλισμό – και να μπει στον μεθοδολογικό εκλεκτικισμό που μαστίζει τη θεωρία των διπλών συστημάτων – η Vogel προτείνει να επεκταθεί και να διευρυνθεί η εννοιολογική εμβέλεια των βασικών κατηγοριών του *Κεφαλαίου*, ώστε να εξηγηθούν επιμελώς οι ρίζες της γυναικείας καταπίεσης. Για να γίνει αυτό, φυσικά, χρειάζεται η προσέγγιση του *Κεφαλαίου* με έναν αντιδογματικό τρόπο, τονίζοντας το κριτικό-επιστημονικό του πνεύμα ως ερευνητικό πρόγραμμα που καλεί στην επέκταση και την ανάπτυξη των κεντρικών του εννοιών. Η αναζήτηση της Vogel για μια ενοποιητική θεωρία δεν κάνει μόνο αυτό. Διερευνά επίσης θεωρητικές απουσίες στο *Κεφάλαιο*, μέρη όπου το κείμενο είναι σε μεγάλο βαθμό σιωπηλό όταν δεν χρειάζεται – και όταν μάλιστα δεν *θα έπρεπε*.¹¹ Το *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών* λοιπόν σπρώχνει τις εννοιολογικές καινοτομίες του *Κεφαλαίου* σε λογικά συμπεράσματα που διέφυγαν από τον συγγραφέα του και γενιές αναγνωστών.

Για να δούμε τι καταφέρει η Vogel, θα ήταν χρήσιμο να παρακολουθήσουμε τη ροή του επιχειρήματος του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, παρακολουθώντας εκείνα τα σημεία που ο Μαρξ αγγίζει αυτό που η Vogel προσδιορίζει ως το βασικό πρόβλημα – τη βιολογική, κοινωνική και γενεαλογική αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης – καθώς και εκείνα τα μέρη όπου σιωπά, ενώ θα έπρεπε να είχε εξερευνήσει αυτό το κρίσιμο θέμα.

⁹ Βλ. Ferguson 1999, για μια ανασκόπηση άλλων εργασιών που διερεύνησαν και ανέπτυξαν το υπόδειγμα της φεμινιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής στις αρχές της δεκαετίας του '80.

¹⁰ Vogel 1983, σελ. 138.

¹¹ Η Vogel προτείνει (Vogel 1983, σελ. 62) ότι οι παραλείψεις του Μαρξ σε αυτόν τον τομέα απορρέουν από την τάση φυσικοποίησης ενός ιστορικά συγκεκριμένου καταμερισμού εργασίας. Αυτό είναι ξεκάθαρα μέρος της εξήγησης. Επιπρόσθετα, όπως θα δούμε, οι απόψεις του Μαρξ μπορεί να παραμορφώθηκαν από την πεποίθησή του ότι η οικογένεια της εργατικής τάξης βρισκόταν σε μια κατάσταση μη αναστρέψιμης διάλυσης.

Ο καπιταλισμός και το «ειδικό εμπόρευμα» του

Έρχεται μια κομβική στιγμή στο δράμα του *Κεφαλαίου* όπου κάνει την εμφάνισή του το εμπόρευμα που συντηρεί ολόκληρο το σύστημα της παραγωγής υπεραξίας – η ανθρώπινη εργασιακή δύναμη. Καθώς τα μάτια μας στρέφονται σε αυτό το «ειδικό εμπόρευμα»,¹² διακρίνουμε μια ζωτικής σημασίας ένδειξη για τα μυστήρια του κεφαλαίου: η συστηματική διαδικασία συσσώρευσης μπορεί να ξεκινήσει μόνο όταν μια τεράστια μάζα ανθρώπων στερηθεί την ιδιοκτησία της και αναγκαστεί να αναζητήσει τα μέσα επιβίωσής της στην αγορά εργασίας πουλώντας την εργασιακή της ικανότητα έναντι ενός μισθού. Το κεφάλαιο, με άλλα λόγια, «μπορεί να αναδυθεί στη ζωή, μόνο όταν ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής και επιβίωσης συναντηθεί στην αγορά με τον ελεύθερο εργάτη που πουλά την εργασιακή του δύναμη. Και αυτή η μοναδική ιστορική συνθήκη περιλαμβάνει την παγκόσμια ιστορία».¹³

Έχοντας προσδιορίσει την εργασιακή δύναμη ως την άρθρωση πάνω στην οποία περιστρέφεται ολόκληρο το σύστημα, ο Μαρξ δηλώνει ότι «πρέπει να εξετάσουμε τώρα πιο προσεκτικά αυτό το περίεργο εμπόρευμα, την εργασιακή δύναμη. Όπως όλα τα άλλα έχει μια αξία. Πώς καθορίζεται αυτή η αξία;»¹⁴ Το ερώτημα αυτό – ως προς το πώς καθορίζεται η αξία της εργασιακής δύναμης – έχει προκαλέσει σημαντική διαμάχη στη μαρξιστική επιστήμη, και έχει επίσης απασχολήσει πολλούς σοσιαλιστές-φεμινιστές θεωρητικούς. Αν ακολουθήσουμε εδώ όμως πολύ γρήγορα τον Μαρξ, διατρέχουμε τον κίνδυνο να αποτύχουμε να θέσουμε ένα εξίσου ισχυρό – και, για τους σημερινούς σκοπούς, πιο κρίσιμο – ερώτημα: πώς παράγεται και αναπαράγεται αυτό το ίδιο το ειδικό εμπόρευμα; Ο Μαρξ διαισθάνεται, εδώ, ότι υπάρχει ένα θέμα, αλλά δεν μπαίνει στην ουσία του. Η κριτική διορατικότητα της Vogel περιλαμβάνει τη διακοπή της επιχειρηματολογίας του Μαρξ ακριβώς σε αυτό το σημείο, ρωτώντας: ποιοι είναι οι *όροι ύπαρξης* [*conditions of possibility*] αυτού του «ειδικού εμπορεύματος», της εργασιακής δύναμης, του ίδιου του άξονα της καπιταλιστικής οικονομίας; Ποια είναι η φύση των κοινωνικών διαδικασιών μέσω των οποίων παράγεται η ίδια η εργασιακή δύναμη; Η απάντηση της Vogel είναι καθοριστική. «Η εργασιακή δύναμη. . . δεν παράγεται καπιταλιστικά». Αντιθέτως, παράγεται και αναπαράγεται σε ένα «πεδίο βασισμένο στη συγγένεια», την «οικογένεια της εργατικής τάξης».¹⁵ Η εστίαση στην οικογένεια της εργατικής τάξης δεν είναι από μόνη της μια πρωτότυπη κίνηση. Η καινοτομία της Vogel έχει να κάνει με τον κοινωνικό ρόλο που αποδίδει στην εργατική οικογένεια (η ίδια οργανωμένη με βάση τη διαφορά ηλικίας και φύλου) και τους τρόπους με τους οποίους την αναλύει. Ξεκινώντας με τον προσδιορισμό της εργατικής οικογένειας ως τον κοινωνικό χώρο παραγωγής/

¹² Marx 1976, σελ. 270.

¹³ Marx 1976, σελ. 274.

¹⁴ Marx 1976, σελ. 274.

¹⁵ Vogel 1983, σελ. 151, 170. Άλλοι βέβαια είχαν θέσει αυτό το ζήτημα πριν από την εμφάνιση του κειμένου της Vogel. Βλ. για παράδειγμα, Secombe 1974· Quick 1977· και Gimenez 1978. Αλλά δεν γνωρίζουμε κανέναν αναλυτή πριν από τη Vogel που να είχε διερευνήσει αυτό το ζήτημα τόσο συστηματικά και σε τέτοια σχέση με τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπως έκανε η Vogel.

αναπαραγωγής του ειδικού εμπορεύματος, εργασιακή δύναμη, η Vogel μετατοπίζεται από μια πρωταρχική ενασχόληση με την *εσωτερική* δομή και τη δυναμική αυτής της οικογενειακής μορφής στη *δομική της σχέση* με την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Άλλες φεμινίστριες είχαν φυσικά επικεντρωθεί στη σχέση της εργατικής οικογένειας με το κεφάλαιο μέσω της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Αλλά η πλειονότητα αυτών των κριτικών συμπεράνε εσφαλμένα ότι επειδή η οικιακή εργασία παράγει την εργασιακή δύναμη που δημιουργεί αξία και υπεραξία για το κεφάλαιο, πρέπει επίσης να είναι μια μορφή εργασίας που δημιουργεί αξία.¹⁶ Η Vogel κατανοεί ξεκάθαρα τι είναι λάθος σε αυτό το επιχείρημα: η εργασία στο νοικοκυριό δεν εμπορευματοποιείται· παράγει αξίες χρήσης, όχι εμπορεύματα των οποίων η πώληση δημιουργεί υπεραξία για τον καπιταλιστή.

Και άλλες είχαν, επίσης, κάνει παρόμοιες επισημάνσεις, αλλά σε αντίθεση με αυτές τις θεωρητικούς της οικιακής εργασίας, η εκτίμηση της Vogel για αυτή την πραγματικότητα δεν την οδηγεί στο να υποστηρίξει ότι η κοινωνικο-υλική βάση της καταπίεσης των γυναικών μπορεί να βρεθεί στις σχέσεις των φύλων μέσα στο νοικοκυριό. Ενώ η οικογένεια είναι θεμελιώδης για την καταπίεση των γυναικών στην καπιταλιστική κοινωνία, δεν είναι η οικιακή εργασία των γυναικών για άνδρες ή παιδιά ο άξονας αυτής της καταπίεσης – όσο καταπιεστικός και αλλοτριωτικός κι αν είναι αυτός. Αντίθετα, εστιάζει στην κοινωνική σημασία της οικιακής εργασίας για το κεφάλαιο – στο γεγονός ότι η παραγωγή και η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης είναι μια ουσιαστική προϋπόθεση που υπογραμμίζει τη δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος, καθιστώντας δυνατή την αναπαραγωγή του καπιταλισμού. Και ενώ αυτό δεν χρειάζεται να γίνεται αυστηρά μέσα στα νοικοκυριά – κρατικά ή ιδιωτικά ορφανοτροφεία, για παράδειγμα, αναλαμβάνουν και την ευθύνη της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης – το γεγονός είναι ότι σε μεγάλο βαθμό μια ιδιωτική, οικιακή υπόθεση που αναλαμβάνεται σύμφωνα με το βιοφυσικό γεγονός ότι η αναπαραγωγή και ο θηλασμός απαιτούν σώματα με γυναικείο φύλο, εξηγεί την εξ αρχής πίεση που ασκείται στα νοικοκυριά για συμμόρφωση με άνισους έμφυλους κανόνες. Οι γυναίκες δηλαδή καταπιέζονται στην καπιταλιστική κοινωνία όχι επειδή η εργασία τους στο σπίτι παράγει αξία για το κεφάλαιο, ούτε λόγω μιας υπεριστορικής πατριαρχικής παρόρμησης που τοποθετεί τους άντρες εναντίον των γυναικών (αν και τέτοιες συμπεριφορές έχουν φυσικά επιμείνει στον χρόνο και τον χώρο). Οι κοινωνικο-υλικές ρίζες της γυναικείας καταπίεσης στον καπιταλισμό έχουν να κάνουν αντ' αυτού με τη δομική σχέση του νοικοκυριού με την αναπαραγωγή του κεφαλαίου: το κεφάλαιο και το κράτος πρέπει να είναι σε θέση να ρυθμίσουν τη βιολογική τους ικανότητα να παράγουν την επόμενη γενιά εργατών έτσι ώστε η εργασιακή δύναμη να είναι διαθέσιμη για εκμετάλλευση.¹⁷

¹⁶ Αυτή η εσφαλμένη αντίληψη προωθήθηκε από τους Dalla Costa και James 1972· Gardiner 1975· και Humphries 1977, μεταξύ άλλων. Έχει πρόσφατα επαναληφθεί από τη Hensman 2011, σελ. 7–10.

¹⁷ Μπορεί να είναι χρήσιμο να σκεφτούμε τη συμβολή της Vogel με αυτούς τους όρους: εστιάζοντας στην κοινωνική προϋπόθεση της εργασιακής διαδικασίας στον καπιταλισμό – στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης – προβάλλει τη σχέση μεταξύ γυναικών και κεφαλαίου, υποδηλώνοντας ότι η σχέση μεταξύ γυναικών και αντρών πρέπει να κατανοηθεί στο ιστορικό της πλαίσιο, και όχι ανιστορικά, ως παγκόσμιο, υπεριστορικό φαινόμενο.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η περιγραφή αυτή δεν χρειάζεται να είναι μια μορφή «λειτουργισμού». Διότι το επιχείρημα εδώ δεν είναι ότι ο καπιταλισμός *δημιούργησε* την ετεροφυλόφιλη πυρηνική οικογένεια για αυτούς τους σκοπούς. Αντίθετα, ο ισχυρισμός είναι ότι οι μορφές της οικογένειας που προϋπήρχαν του καπιταλισμού έτυχαν υπεράσπισης από ανθρώπους της εργατικής τάξης που επιθυμούσαν να διατηρήσουν δεσμούς συγγένειας, και ότι επίσης ενισχύθηκαν και τροποποιήθηκαν από την εσκεμμένη κοινωνική πολιτική των καπιταλιστικών κρατών (συζητάμε και τις δύο πλευρές στην επόμενη ενότητα παρακάτω). Μέσα από περίπλοκες και μερικές φορές αντιφατικές κοινωνικές διαδικασίες, λοιπόν, οι οικογενειακές μορφές συμβατές με την ιδιωτικοποιημένη αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης διατηρήθηκαν και προσαρμόστηκαν σε μια σύγχρονη αστική έμφυλη τάξη [Bourgeois gender-order].

Πρωθώντας αυτό το επιχείρημα, η Vogel μας δίνει μια ιστορικο-υλιστική βάση για την κατανόηση της επιμονής των έμφυλων οικογενειακών μορφών στον χώρο και τον χρόνο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Με αυτή τη διορατικότητα, η φύση της μαρξιστικής-φεμινιστικής συζήτησης μεταμορφώνεται. Το ίδιο το νοικοκυριό δεν αποτελεί πλέον ένα κατάλληλο αναλυτικό πλαίσιο· η οικιακή μονάδα θεωρητικοποιείται πλέον σε σχέση με την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Ταυτόχρονα, διατηρείται η ιδιαιτερότητα της εργασίας στο σπίτι, αντί να συγχέεται παραπλανητικά με εμπορευματοποιημένες διαδικασίες εργασίας (που παράγουν αξία).

Αυτή η προοπτική θεμελιώνει την καταπίεση των γυναικών στην καπιταλιστική κοινωνία στις κεντρικές σχέσεις του ίδιου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Προκειμένου να διασφαλίσει την παραγωγή και την αναπαραγωγή των σημερινών και μελλοντικών προμηθειών εργασιακής δύναμης, ο καπιταλισμός απαιτεί θεσμικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων μπορεί να ασκήσει έλεγχο στη βιολογική αναπαραγωγή, τις μορφές οικογένειας, την ανατροφή των παιδιών και τη διατήρηση μιας τάξης φύλου. Όσο κι αν οι σχέσεις ανδρών-γυναικών μέσα στα νοικοκυριά μπορούν να εκφράζουν και να αναπαράγουν κοινωνικά μια ανδροκρατούμενη τάξη φύλου, δεν αποτελούν το σύνολο της καταπίεσης των γυναικών. Πράγματι, λόγω του στρατηγικού ρόλου των ιδιωτικών νοικοκυριών ως (καταρχήν) τοποθεσιών παραγωγής και αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, προκύπτει ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες που καθοδηγούνται από γυναίκες αποτελούν μέρος της μήτρας της έμφυλης καταπίεσης, όπως νοικοκυριά με επικεφαλής δύο ή περισσότερες γυναίκες. Η καπιταλιστική έμφυλη τάξη θεμελιώνεται επομένως δομικά όχι σε μια υπεριστορική πατριαρχία ή έναν χωριστό οικιακό τρόπο παραγωγής, αλλά στην κοινωνική άρθρωση μεταξύ του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των νοικοκυριών της εργατικής τάξης, που είναι θεμελιώδης για την παραγωγή και την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης.¹⁸

Έχοντας εντοπίσει το βασικό σημείο στο οποίο η Vogel καινοτομεί σε σχέση με την ανάλυση του Μαρξ, ας επιστρέψουμε τώρα στο *Κεφάλαιο* για να υποδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους η Vogel αντιμετωπίζει τις λογικές απουσίες στο κείμενο του Μαρξ.

¹⁸ Άλλοι κοινωνικοί θεσμοί, ιδιαίτερα τα σχολεία, παίζουν επίσης σημαντικό ρόλο εδώ. Αλλά τα ιδιωτικά νοικοκυριά παραμένουν ο βασικός άξονας της βιο-κοινωνικής παραγωγής της εργασιακής δύναμης και της αναπαραγωγής.

Η εργατική οικογένεια και η γενεαλογική αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης

Ο Μαρξ κάθε άλλο παρά αγνοεί την ανάγκη του κεφαλαίου για τη γενεαλογική ανανέωση των προμηθειών της εργασιακής δύναμης. Πράγματι, το ενσωματώνει αυτό στη θεωρία του για τους μισθούς. Αναλαμβάνοντας το ζήτημα της αξίας της εμπορευματικής εργασιακής δύναμης, που εκφράζεται σε μισθούς, ο Μαρξ μας λέει ότι αυτό δεν είναι απλώς ένα ζήτημα αναπαραγωγής του άμεσου μισθωτού εργάτη. Εξάλλου:

Ο ιδιοκτήτης της εργασιακής δύναμης είναι θνητός. Αν λοιπόν η εμφάνισή του στην αγορά είναι συνεχής, και η συνεχής μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο το προϋποθέτει αυτό, ο πωλητής της εργασιακής δύναμης πρέπει να διαιωνίζεται, «με τον τρόπο που κάθε ζωντανό άτομο διαιωνίζεται, με την τεκνοποίηση». Η εργασιακή δύναμη που αποσύρεται από την αγορά λόγω φθοράς και θανάτου, πρέπει να αντικαθίσταται συνεχώς από, τουλάχιστον, ίση ποσότητα νέας εργασιακής δύναμης. Το άθροισμα επομένως των μέσων διαβίωσης που απαιτούνται για την παραγωγή της εργασιακής δύναμης πρέπει να περιλαμβάνει τα μέσα που είναι απαραίτητα για τα υποκατάστατα του εργάτη, τα παιδιά του δηλαδή, προκειμένου αυτή η φυλή των ιδιόμορφων εμπορευματικών ιδιοκτητών να διαιωνίζει την εμφάνισή της στην αγορά.¹⁹

Εδώ, ωστόσο, αντιμετωπίζουμε ένα πρόβλημα: πέρα από την τεκνοποίηση, ο Μαρξ είναι αισθητά σιωπηλός σχετικά με τις διαδικασίες μέσω των οποίων γεννιέται και μεγαλώνει η επόμενη γενιά «της φυλής των περιέργων εμπορευματικών ιδιοκτητών». Πράγματι, αντί να θεωρητικοποιεί τις κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές μέσω των οποίων παράγονται μελλοντικοί μισθωτοί εργάτες, ο Μαρξ επιστρέφει σε έναν απλό νατουραλισμό, πιστεύοντας ότι, όταν πρόκειται για «τη διατήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής τάξης», οι καπιταλιστές «μπορούν να την αφήνουν με ασφάλεια στην παρόρμηση του εργάτη για αυτοσυντήρηση και αναπαραγωγή».²⁰

Αυτό είναι, ωστόσο, ξεκάθαρα μια μη-απάντηση στο πρόβλημα. Ακριβώς όπως η τεκνοποίηση, οι ενορμήσεις για αυτοσυντήρηση και αναπαραγωγή οργανώνονται μέσα σε κοινωνικο-πολιτιστικές μορφές ζωής. Και οι μορφές αυτές δεν μπορούν να θεωρηθούν δεδομένες, όπως θα πρότεινε μια καθαρά νατουραλιστική θεωρία, αφού δημιουργούνται και αναπαράγονται κοινωνικοϊστορικά. Δεν υπάρχει, με άλλα λόγια, συντήρηση και αναπαραγωγή παιδιών-εργατών και ενηλίκων-εργατών εκτός των κοινωνικο-θεσμικών μορφών ζωής. Στην εποχή του Μαρξ, όπως και στη δική μας, αυτές είναι κατά κύριο λόγο μονάδες συγγένειας γνωστές ως οικογένειες. Εδώ, όμως, αντιμετωπίζουμε ένα πρόβλημα, διότι ο Μαρξ θεωρούσε ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κατέστρεφε την εργατική οικογένεια. Η ανάλυσή του ως προς αυτά είναι στοχαστική και περιστασιακά οραματική, όπως θα δούμε. Αλλά σε καμία περίπτωση δεν αναγνωρίζει ότι η καταστροφή της εργατικής οικογένειας θα σήμαινε την εξάλειψη αυτού του κοινωνικού τόπου στον οποίο συμβαίνει η παραγωγή και η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Ως αποτέλεσμα,

¹⁹ Marx 1976, σελ. 275.

²⁰ Marx 1976, σελ. 718.

αποτυγχάνει να αναγνωρίσει τον αντιφατικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε αυτό το πεδίο: εάν οι οικογένειες που βασίζονται στη συγγένεια είναι οι βασικοί τόποι παραγωγής και αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, τότε η καπιταλιστική οικονομική δυναμική που υπονομεύει τέτοιες οικογένειες θα είναι βαθιά προβληματική για το κεφάλαιο συνολικότερα. Ο Μαρξ είχε σίγουρα πλήρη επίγνωση των καταστροφικών επιπτώσεων του κεφαλαίου στα νοικοκυριά της εργατικής τάξης. Το *Κεφάλαιο* ξεχειλίζει από οργισμένες αναλύσεις για την παιδική και γυναικεία εργασία. Και οι καταστροφικές επιπτώσεις των φαινομένων αυτών στην οικία σημειώνονται συχνά, όπως στην ακόλουθη παρατήρηση:

Η παιδική εργασία και η εργασία των γυναικών ήταν, επομένως, το πρώτο αποτέλεσμα της καπιταλιστικής εφαρμογής των μηχανών. Αυτό το πανίσχυρο υποκατάστατο της εργασίας και των εργατών, η μηχανή, μετατράπηκε αμέσως σε μέσο για την αύξηση του αριθμού μισθωτών εργατών εγγράφοντας, υπό την άμεση κυριαρχία του κεφαλαίου, κάθε μέλος της οικογένειας του εργάτη, χωρίς διάκριση ηλικίας ή φύλου. Η υποχρεωτική εργασία για τον καπιταλιστή σφετερίστηκε τον χώρο όχι μόνο του παιδικού παιχνιδιού, αλλά και της ανεξάρτητης εργασίας στο σπίτι, εντός των παραδοσιακών ορίων, της ίδιας της οικογένειας.²¹

Σε μια υποσημείωση στο παραπάνω απόσπασμα, ο Μαρξ παρατηρεί περαιτέρω ότι, «το κεφάλαιο, για τους σκοπούς της αυτο-αξιοποίησής [self-valorisation] του, σφετερίστηκε την οικογενειακή εργασία που είναι απαραίτητη για την κατανάλωση».²²

Αυτά τα αποσπάσματα είναι αξιοσημείωτα για τους τρόπους με τους οποίους ο Μαρξ καταγράφει την πραγματικότητα της οικιακής εργασίας, περιγράφοντάς την ως «ανεξάρτητη εργασία στο σπίτι» και «οικογενειακή εργασία απαραίτητη για την κατανάλωση». Βρίσκεται εδώ στο κατώφλι του να εντοπίσει το πρόβλημα του πώς διασφαλίζεται η (μη καπιταλιστική) παραγωγή και αναπαραγωγή του ειδικού εμπορεύματος στην καρδιά του καπιταλισμού. Αν αντιμετώπιζε ευθέως το ζήτημα αυτό, θα αναγκαζόταν να λάβει υπόψη του τις αντιφάσεις που δημιουργεί για τον δικό του ισχυρισμό ότι η εκβιομηχάνιση, οι μηχανές και η ανάπτυξη της γυναικείας και παιδικής εργασίας υπονόμωσαν την εργατική οικογένεια. Διότι ο ισχυρισμός αυτός δεν θα μπορούσε να συνδυαστεί με την αναγνώριση ότι κάποιος κοινωνικός θεσμός, όπως η οικογένεια της εργατικής τάξης που βασίζεται στη συγγένεια, είναι απαραίτητος για την αναπαραγωγή της μισθωτής εργατικής τάξης. Σε ένα άλλο απόσπασμα, γινόμαστε μάρτυρες της μερικής αναγνώρισης από τον Μαρξ των έμφυλων διαστάσεων αυτού του ερωτήματος:

²¹ Marx 1976, σελ. 517.

²² Marx 1976, σελ. 518 σημ. 38.

Εφόσον ορισμένες οικογενειακές λειτουργίες, όπως η φροντίδα και ο θηλασμός των παιδιών, δεν μπορούν να κατασταλούν πλήρως, οι μητέρες που κατασχέθηκαν από το κεφάλαιο, πρέπει να δοκιμάσουν κάποιου είδους υποκατάστατο. Οικιακές εργασίες, όπως το ράψιμο και η επιδιόρθωση, πρέπει να αντικατασταθούν από την αγορά έτοιμων αντικειμένων. Ως εκ τούτου, η μειωμένη δαπάνη εργασίας στο σπίτι συνοδεύεται από αυξημένη δαπάνη χρημάτων έξω. Το κόστος παραγωγής της εργατικής οικογένειας επομένως αυξάνεται και εξισορροπεί το μεγαλύτερο εισόδημά της. Εκτός από αυτό γίνεται αδύνατη η οικονομία και η ευθυκρισία στην κατανάλωση και την προετοιμασία των μέσων διαβίωσης.²³

Εδώ ο Μαρξ θέτει ουσιαστικά το ζήτημα της βιολογικής διαφοράς – όχι της εγκυμοσύνης και του τοκετού, για τα οποία σιωπά, αλλά «της φροντίδας και του θηλασμού». Με αυτόν τον τρόπο, αναγνωρίζει σιωπηρά ότι το έργο της παραγωγής της επόμενης γενιάς έχει έναν σαφώς έμφυλο χαρακτήρα που έχει τις ρίζες του στη βιολογική διαφορά. Αυτό, φυσικά, αφήνει ανοιχτό το ερώτημα γιατί οι γυναίκες βιώνουν μοναδικές μορφές καταπίεσης στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Και σ' αυτό το σημείο η Vogel κάνει μια μοναδική συμβολή, υποστηρίζοντας ότι η κοινωνική οργάνωση της βιολογικής διαφοράς αποτελεί μια «υλική προϋπόθεση για την κοινωνική κατασκευή των έμφυλων διαφορών».²⁴ Ενώ οι άνδρες μπορεί να αναλαμβάνουν κάλλιστα μέρος της οικιακής εργασίας που σχετίζεται με την ανατροφή και τη συντήρηση των νοικοκυριών, υπάρχουν κρίσιμες διαδικασίες για τις οποίες δεν είναι βιολογικά εξοπλισμένοι. Εδώ, όμως, πρέπει να είμαστε αρκετά ακριβείς. Δεν είναι η βιολογία αυτή καθαυτή που υπαγορεύει την καταπίεση των γυναικών· αλλά μάλλον, η εξάρτηση του κεφαλαίου από βιολογικές διεργασίες συγκεκριμένα των γυναικών – εγκυμοσύνη, τοκετός, γαλακτοφορία – για να εξασφαλίσει την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Είναι αυτό που ωθεί το κεφάλαιο και το κράτος του να ελέγχουν και να ρυθμίζουν τη γυναικεία αναπαραγωγή και που τα ωθεί να ενισχύσουν μια ανδροκρατούμενη τάξη φύλου. Και αυτό το κοινωνικό γεγονός, που συνδέεται με τη βιολογική διαφορά, αποτελεί το θεμέλιο πάνω στο οποίο οργανώνεται η καταπίεση των γυναικών στην καπιταλιστική κοινωνία.²⁵

Η ανάλυση της Vogel, από αυτή την άποψη, συμμορφώνεται στενά με τη λογική του *Κεφαλαίου*. Αν ο Μαρξ, ωστόσο, δεν ακολούθησε αυτήν την επιχειρηματολογία, φαίνεται ότι ήταν για δύο λόγους. Ο ένας είναι η σαφής τάση στα γραπτά του να αντιμετωπίζει τις σχέσεις ανδρών-γυναικών ως φυσικές, όχι κοινωνικές.²⁶ Ο άλλος λόγος είναι ο ενθουσιασμός του με την προοπτική της (καταστροφικής) απελευθέρωσης της εργατικής τάξης από τις πατριαρχικές μορφές οικογένειας. Αυτή η άποψη αναδύεται ξεκάθαρα τόσο στη *Γερμανική Ιδεολογία* (1846) όσο και στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (1848).

²³ Marx 1976, σελ. 518 σημ. 39.

²⁴ Vogel 1983, σελ. 142.

²⁵ Σημειώστε ότι αυτή η τάξη φύλου δεν απαιτεί να γεννούν όλες οι γυναίκες. Περιλαμβάνει μάλλον έμφυλες σχέσεις στις οποίες η κοινωνική ευθύνη για τη γέννηση και την ανατροφή της επόμενης γενιάς κωδικοποιείται ως θηλυκή. Σε αυτό το σημείο, βλ. επίσης Armstrong και Armstrong 1983.

²⁶ Vogel 1983, σελ. 62.

Ενώ το προηγούμενο κείμενο υποστηρίζει ότι η προλεταριακή οικογένεια έχει «πραγματικά καταργηθεί», το *Μανιφέστο* επιμένει ότι «με τη δράση της σύγχρονης βιομηχανίας, διαλύονται όλοι οι οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ των προλετάρων».²⁷ Το *Κεφάλαιο* βρίσκεται σε σημαντική συνέχεια με αυτά τα προηγούμενα κείμενα σε αυτό το ερώτημα. Ο Μαρξ, επιπλέον, επιμένει ότι η διάλυση της εργατικής οικογένειας, όσο φρικιαστική κι αν είναι, προετοιμάζει το δρόμο για μια πιο προοδευτική κοινωνική μορφή:

Όσο τρομερή και αποκρουστική κι αν φαίνεται η διάλυση, υπό το καπιταλιστικό σύστημα, των παλιών οικογενειακών δεσμών, η σύγχρονη βιομηχανία, αναθέτοντας εντούτοις έναν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία παραγωγής, εκτός της οικιακής σφαίρας, στις γυναίκες, στους νέους και στα παιδιά και των δύο φύλων, δημιουργεί ένα νέο οικονομικό θεμέλιο για μια ανώτερη μορφή οικογένειας και των σχέσεων μεταξύ των φύλων. Είναι, φυσικά, εξίσου παράλογο να θεωρούμε την τευτονική-χριστιανική μορφή της οικογένειας ως απόλυτη και οριστική, όπως θα ήταν να εφαρμόσουμε αυτόν τον χαρακτήρα στις αρχαίες ρωμαϊκές, αρχαίες ελληνικές ή ανατολικές μορφές, που αποτελούν μαζί επιπλέον μια σειρά στην ιστορική εξέλιξη. Είναι επίσης προφανές το γεγονός πως η συλλογική ομάδα εργασίας που αποτελείται από άτομα και των δύο φύλων και όλων των ηλικιών, πρέπει απαραίτητα, υπό κατάλληλες συνθήκες, να γίνει πηγή ανθρώπινης ανάπτυξης· αν και στην αυθόρμητα αναπτυσσόμενη, βάνανση, καπιταλιστική της μορφή, όπου ο εργάτης υπάρχει για τη διαδικασία παραγωγής και όχι η διαδικασία παραγωγής για τον εργάτη, αυτή η κατάσταση είναι μια επικίνδυνη πηγή διαφθοράς και δουλείας.²⁸

Αυτό το όραμα μιας νέας και «ανώτερης» μορφής σχέσεων μεταξύ γυναικών και ανδρών, και ενηλίκων και παιδιών είναι εμπνευσμένο. Αλλά βασίζεται σε μια εσφαλμένη υπόθεση: ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη αναπόφευκτα σημαίνει τη διάλυση της εργατικής οικογένειας. Στην πραγματικότητα, ο Μαρξ απέτυχε να καταγράψει τη συνολική σημασία των συντονισμένων νομοθετικών κινήσεων, ιδιαίτερα καθ' όλη τη διάρκεια της βικτωριανής περιόδου στη Βρετανία, για την επιβεβαίωση των έμφυλων διαφορών και την επιβολή της εργατικής οικογένειας. Οι κοινοβουλευτικές επιτροπές κατείχαν εξέχουσα θέση εδώ, η Έκθεση ιδίως της Επιτροπής Απασχόλησης των Παιδιών (σε δύο μέρη) και ο Νόμος περί Κανονισμού Ανθρακωρυχείων (και οι δύο του 1842). Εκθέσεις όπως αυτές ώθησαν νομοθετικές διαδικασίες που αποσκοπούσαν στον περιορισμό της παιδικής εργασίας και των ωρών εργασίας και στον περιορισμό της γυναικείας απασχόλησης. Σε συνδυασμό με τη νομοθεσία για την υποχρεωτική δημόσια εκπαίδευση των παιδιών, το κράτος είχε σαφώς αναλάβει να αντιμετωπίσει τα ποσοστά βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας, να «εκπαιδεύσει» τα παιδιά στις δεξιότητες και την υπακοή που αρμόζει στον βιομηχανικό καπιταλισμό και να επαναβεβαιώσει τους έμφυλους καταμερισμούς εργασίας που ενίσχυαν την ταύτιση των γυναικών με την οικιακή σφαίρα. (Είναι ενδιαφέρον, από αυτή την άποψη, ότι η γυναικεία εργασία στα ορυχεία ήταν περιορισμένη, ενώ συχνά η πιο

²⁷ Marx και Engels 1975a, σελ. 180· και Marx και Engels 1973, σελ. 84.

²⁸ Marx 1976, σελ. 620–1.

κοπιαστική οικιακή υπηρεσία παρέμενε ανέγγιχτη). Ο ηθικός πανικός που συνόδευε όλες αυτές τις διαδικασίες, συμπεριλαμβανομένου ενός αφηγηματικού συναγεμίου για γυναίκες με παντελόνια που εργάζονταν υπόγεια με λαβές και φτυάρια, συνέπεσε με τη νομοθεσία που απαγόρευε στις γυναίκες και στα κορίτσια την υπόγεια εργασία στα ορυχεία. Σε όλη τη βικτωριανή περίοδο, λοιπόν, που το κράτος προσπάθησε να ανασυστήσει την εργατική οικογένεια μέσω νέων περιορισμών στη γυναικεία και παιδική εργασία, μια επιβαλλόμενη έμφυλη τάξη, η κρατική ευθύνη για τη δημόσια εκπαίδευση των παιδιών, παράλληλα με την υγεία – και την υγειονομική μεταρρύθμιση – προωθήθηκε κατά μεγάλο μέρος μέσω του φόβου για τις βρώμικες, απολίτιστες ορδές της εργατικής τάξης, εσωτερικά και στις αποικίες, και από φόβο κυρίως για τις παραβατικές γυναίκες της εργατικής τάξης.²⁹

Οι άνθρωποι της εργατικής τάξης φυσικά, έκαναν επίσης εκστρατείες για να υπερασπιστούν τη ζωή τους στο νοικοκυριό και τα δίκτυα συγγενειάς τους. Με αυτόν τον τρόπο, επιτάχυναν άθελά τους τις μεταρρυθμίσεις που ήταν προς το μακροπρόθεσμο συμφέρον του κεφαλαίου – περιορισμοί στην παιδική εργασία, πιέσεις για έναν «οικογενειακό μισθό» των ανδρών και όρια στη γυναικεία απασχόληση – και οι οποίες υποστήριζαν επίσης την τάξη του κυρίαρχου φύλου.³⁰ Ως αποτέλεσμα, τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία σταθεροποιήθηκαν, σε περίπου 25 τοις εκατό κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, και η παιδική απασχόληση μειώθηκε.³¹ Σταμάτησε κατ' αυτόν τον τρόπο η αποσύνθεση της οικογένειας της εργατικής τάξης. Στην πραγματικότητα, ανεστράφη.

Είναι διδακτικό ότι ο Μαρξ απέτυχε να το κατανοήσει αυτό, και συνέχισε να πιστεύει ότι η εργατική οικογένεια διαλυόταν. Αυτό είναι, εν μέρει, ένα σύμπτωμα του ότι θεωρεί δεδομένο αυτό που δεν μπορεί να υποθέσει – ότι οι νέες προμήθειες εργασιακής δύναμης θα αναπαράγονται πάντα τόσο γενεακά όσο και κοινωνικά, και ότι οι ήδη υπάρχουσες προμήθειες θα αναπαράγονται καθημερινά, όχι μόνο σε επαρκείς ποσότητες αλλά με τις κατάλληλες «δεξιότητες» και «ταλέντα». Παρά τις δικές του παρατηρήσεις σχετικά με τις καταστροφικές συνέπειες της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης στις προλεταριακές οικογένειες, ο Μαρξ συνέχισε να υποχωρεί σε μια αφελώς νατουραλιστική αφήγηση στην οποία, όταν πρόκειται για την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης, το κεφάλαιο μπορεί «να το αφήσει αυτό με ασφάλεια στην παρόρμηση του εργάτη για αυτοσυντήρηση και αναπαραγωγή».

²⁹ Βλ. McClintock 1995, σελ. 114–18, η οποία διερευνά επίσης την ψυχαναλυτική διάσταση τέτοιων έμφυλων πανικών.

³⁰ Βλ. Clark 1995. Για μια εμπεριστατωμένη συζήτηση αυτών των διαδικασιών, βλ. Humphries 1977· και Laslett και Brenner 1989.

³¹ Humphries 1977, σελ. 251.

Όπως είδαμε, ωστόσο, η ίδια η διαλεκτική λογική του Μαρξ καλεί το είδος της τροποποίησης που προτείνει η Vogel. Ακριβώς όπως η αναπαραγωγή του κεφαλαίου, έτσι και η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης απαιτεί μια κριτικό-κοινωνικό εξήγηση. Αλλά αυτό δεν είναι δυνατό χωρίς μια θεωρητικοποίηση της βιολογικής, κοινωνικής, καθημερινής και γενεακής αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και της κοινωνικής οργάνωσης της βιολογικής διαφοράς που συνεπάγεται αυτό σε μια καπιταλιστική κοινωνία. Πρέπει να θεματοποιηθούν εν ολίγοις, οι εσωτερικές σχέσεις μεταξύ του φύλου, της οικογένειας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αν θέλουμε να κατανοήσουμε την καταπίεση του φύλου στον καπιταλισμό με τρόπο που να συνδυάζεται με την εννοιολογική δομή του *Κεφαλαίου*.

Κριτικοί και κριτικές

Όπως έχουμε σημειώσει, το *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών* δεν προκάλεσε ταραχή στους φεμινιστικούς και μαρξιστικούς κύκλους μετά τη δημοσίευσή του. Η μοναδική επιστημονική απάντηση κάποιας σημασίας γράφτηκε από την Johanna Brenner, συγγραφέα ενός από τα πιο σημαντικά σοσιαλ-φεμινιστικά έργα της δεκαετίας του 2000.³² Για τη Brenner, το βιβλίο της Vogel είναι μια αξιοσημείωτη συμβολή στη ριζοσπαστική ιστοριογραφία, ιδιαίτερα στην ανάκτηση της μαρξιστικής παράδοσης για το «γυναικείο ζήτημα» και για την τοποθέτησή της στο πολιτικό πλαίσιο του πρώιμου σοσιαλιστικού κινήματος. Η Vogel, προτείνει η Brenner, επεκτείνει την κατανόησή μας για τις ρίζες της θεωρίας των διπλών συστημάτων, εντοπίζοντάς την σε κλασικές εργασίες των Ένγκελς και Μπέμπελ, ενώ εντοπίζει μια εναλλακτική προσέγγιση «κοινωνικής αναπαραγωγής» που προέρχεται από τα ώριμα έργα του Μαρξ. Η Brenner, ωστόσο εντυπωσιάζεται λιγότερο από τις θεωρητικές καινοτομίες της Vogel, υποδηλώνοντας ότι το πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγής δεν λαμβάνει υπόψη του επαρκώς τις συγκρούσεις συμφερόντων μεταξύ ανδρών και γυναικών, ειδικά όσον αφορά τον ενεργό ρόλο που διαδραματίζουν οι άνδρες στην καθιέρωση και τη διατήρηση της έμφυλης καταπίεσης. Ως αποτέλεσμα, υποστηρίζει, η Vogel προσπερνά τα βασικά σοσιαλιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα σχετικά με το γιατί οι άντρες ασκούν «σχεδόν καθολικά» εξουσία στις γυναίκες μέσα στο οικογενειακό σύστημα.³³

Η Brenner αποδίδει περιέργως αυτή την αποτυχία στο «υψηλό επίπεδο αφαίρεσης και γενικότητας» της ανάλυσης της Vogel. «Μια επαρκής 'ενοποιητική' θεωρία», επιμένει, «θα έπρεπε να διευκρινίσει τουλάχιστον πώς η ταξική δομή θέτει τα όρια εντός των οποίων οι υποτελείς τάξεις οργανώνουν τις οικογένειες και τα νοικοκυριά και πώς αυτοί οι όροι τίθενται με τέτοιο τρόπο ώστε να ενθαρρύνουν τα 'ανδροκρατούμενα' οικογενειακά συστήματα». Ένα τέτοιο έργο, συνεχίζει, περιλαμβάνει την εξέταση – πέρα από την «υλική

³² Brenner 2000. Ως περαιτέρω απόδειξη της επιστημονικής παραμέλησης του βιβλίου της Vogel, σημειώνουμε ότι δεν αναφέρεται στην εντυπωσιακή επισκόπηση του ιστορικο-υλιστικού έργου σχετικά με τις σχέσεις φύλου που παρέχονται στην Haug 2005.

³³ Brenner 1984, σελ. 699. Η Brenner επικρίνει σωστά τη Vogel για την υπερβολικά περιορισμένη κριτική της στη σοσιαλιστική παράδοση για το «γυναικείο ζήτημα», σημειώνοντας ότι αποτυγχάνει να ασχοληθεί με το έργο είτε της αναρχικής Έμμα Γκόλντμαν ή της μπολσεβίκας Αλεξάνδρα Κολλόνται.

βάση» της κοινωνίας – των ιδεολογικών και πολιτικών δομών που συνθέτουν την ιεραρχία των φύλων. Χωρίς μια τέτοια περιγραφή, η Vogel προσφέρει μόνο ένα «προκαταρκτικό στάδιο» για τη θεωρία της κοινωνικής αναπαραγωγής.³⁴

Τα σχόλια της Brenner είναι διδακτικά εδώ στον βαθμό που διατυπώνουν το ίδιο πρόβλημα που έχει θέσει προς επίλυση η Vogel: την καθιέρωση μιας θεωρητικά αναντικατάστατης ανάλυσης πρώτου επιπέδου για το κεφαλαίο, το φύλο – και την κοινωνική αναπαραγωγή που θα κάνει δυνατή μια ενοποιητική θεωρία – σε αντίθεση με έναν δυϊστικό ή καθαρά περιγραφικό απολογισμό. Η Brenner έχει πράγματι δίκιο ότι δεν προσπαθεί η Vogel να θεωρητικοποιήσει την άσκηση της ανδρικής εξουσίας μέσα στο νοικοκυριό *καθεαυτό* ή να παρέχει μια ιστορική περιγραφή της ανάπτυξής του. Αντίθετα, το ενδιαφέρον της είναι να αναλύσει τι είναι αυτό στις θεμελιώδεις σχέσεις του καπιταλισμού που φαίνεται να απαιτεί ένα σύστημα οικογένειας που βασίζεται σε μια ανδροκρατούμενη τάξη φύλου. Όπως το θέτει, «είναι η ευθύνη για την οικιακή εργασία που είναι απαραίτητη για την καπιταλιστική κοινωνική αναπαραγωγή – και όχι ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο ή η ίδια η οικογένεια – που στηρίζει ουσιαστικά τη διαιώνιση της γυναικείας καταπίεσης και της ανισότητας στην καπιταλιστική κοινωνία».³⁵ Σε αντίθεση με μεγάλο κομμάτι της φεμινιστικής σκέψης, ειδικά μετά τη γλωσσική στροφή στην κοινωνική θεωρία, επιδιώκει να αποκρυπτογραφήσει τα κοινωνικο-υλικά θεμέλια για ένα οικιακό σύστημα που βασίζεται στη γυναικεία καταπίεση. Για το σκοπό αυτό, διερευνά τον τρόπο με τον οποίο η ειδικά καπιταλιστική δυναμική θέτει καθορισμένα όρια στο πιθανό φάσμα θεσμών και πρακτικών κοινωνικής αναπαραγωγής. Εντοπίζοντας την αντιφατική ανάγκη του κεφαλαίου να εκμεταλλευτεί και να ανανεώσει την εργασιακή δύναμη – και λαμβάνοντας υπόψη την αναγκαστικά διαφοροποιημένη σχέση ανδρών και γυναικών (ή ανδρικού και γυναικείου σώματος) με τις πρακτικές της αναπαραγωγής και του θηλασμού – η Vogel προσδιορίζει την κοινωνικο-υλική δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος που τείνει να αναπαράγει πατριαρχικές μορφές οικογένειας, όπως το έχει κάνει επίμονα σε χώρους και χρόνους του παγκόσμιου καπιταλισμού.

Έχουμε φυσικά εδώ να κάνουμε με τάση, όχι σιδερένιο νόμο. Το γεγονός ότι η κοινωνική αναπαραγωγή διαδραματίζεται, και πρέπει να διαδραματίζεται, μέσω ενσώματων ατόμων που εμπλέκονται στις επιταγές του καπιταλισμού δεν σημαίνει ότι όλες οι μορφές οικογένειας καθορίζονται λειτουργικά. Οι πολιτιστικές παραδόσεις και οι κοινωνικοί αγώνες θα διαμορφώσουν επίσης το φάσμα των διαθέσιμων νοικοκυριών. Αλλά εντοπίζοντας το βασικό πρόβλημα της αναγκαιότητας στον καπιταλισμό για έναν κοινωνικό τόπο που αναπαράγει βιολογικά και κοινωνικά την εργασιακή δύναμη, η ανάλυση της Vogel μας επιτρέπει να καταλάβουμε γιατί οι καπιταλιστικές κοινωνίες, παρά το ευρύ φάσμα διαφορετικών ιστοριών, έχουν επανειλημμένα αναπαράξει ανδροκρατούμενες οικογενειακές μορφές. Παρομοίως, προσφέρει επίσης έναν τρόπο κατανόησης για το ότι οι οικιακές μορφές μπορούν να αλλάξουν με σημαντικούς τρόπους, όπως με την αυξανόμενη νομική αναγνώριση και αποδοχή των γάμων και των νοικοκυριών ομοφυλόφιλων, καθώς και των νοικοκυριών μονομητέρων και

³⁴ Brenner 1984, σελ. 699.

³⁵ Vogel 1983, σελ. 170.

μονοπατέρων, χωρίς να εξαλείφεται η καταπίεση των γυναικών. Διότι όσο κι αν οι κυρίαρχες τάξεις έχουν αντισταθεί στη χαλάρωση των έμφυλων κανόνων και των σεξουαλικών ηθών, αυτές οι αλλαγές δεν έχουν υπονομεύσει εγγενώς την εμφυλοποίηση των θεμελιωδών ευθυνών για τη γέννηση, την ανατροφή και το μέγαλωμα μικρών παιδιών. Με αυτούς τους τρόπους, η Vogel θέτει πράγματι το «προκαταρκτικό στάδιο» για μια θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής που συνδέει λογικά την καταπίεση των γυναικών με βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.³⁶ Αντί για αδυναμία στη δουλειά της, αυτό είναι ένα μοναδικό επίτευγμα του *Μαρξισμού και καταπίεση των γυναικών*, όπως έχουμε υποστηρίξει παραπάνω.

Δουλεύοντας στην εννοιολογική αρχιτεκτονική του *Κεφαλαίου*, η Vogel όχι μόνο ανοίγει μια πιο γόνιμη γραμμή ιστορικής-υλιστικής έρευνας· ξεπερνάει επίσης κάποιες σημαντικές αδυναμίες του προηγούμενου σοσιαλιστικού φεμινισμού. Όπως είδαμε, συγκεκριμένα, αντικρούει ξεκάθαρα τον εσφαλμένο ισχυρισμό ότι η απλήρωτη εργασία στο σπίτι παράγει και αξία και υπεραξία. Ταυτόχρονα, ωστόσο, η Vogel πέφτει στην παγίδα να υποστηρίξει ότι η οικιακή εργασία είναι συστατικό της αναγκαίας εργασίας με την έννοια που ο Μαρξ χρησιμοποίησε τον όρο στο *Κεφάλαιο*.³⁷ Έκανε σαφέστατα λάθος, εδώ, όπως αναγνώρισε αργότερα σε άρθρο του 2000 στο *Science & Society* που ανατυπώνεται ως παράρτημα αυτού του βιβλίου. Είχε δίκιο φυσικά η Vogel ότι η εργασία για την παραγωγή και την αναπαραγωγή των σημερινών και μελλοντικών γενεών μισθωτών εργατών είναι κοινωνικά αναγκαία για το κεφάλαιο. Αλλά ο όρος «αναγκαία εργασία» έχει μια πολύ πιο περιορισμένη σημασία για τον Μαρξ στη θεωρία του για την υπεραξία: αναφέρεται στην εργασία που περιλαμβάνει ένα *απαραίτητο κόστος* για το κεφάλαιο, την εργασία που πρέπει να πληρωθεί (σε μισθούς) από τα χρήματα του κεφαλαίου.³⁸ Γι' αυτό ο Μαρξ αναφέρεται στους μισθούς ως μεταβλητό κεφάλαιο. Υπάρχει πολύ περισσότερη άμισθη εργασία – εργασία που δεν χρειάζεται να πληρωθεί από το κεφάλαιο – που είναι απαραίτητη για την αναπαραγωγή μιας καπιταλιστικής κοινωνίας. Και το κεφάλαιο σίγουρα βοηθείται πολύ από το γεγονός ότι τα παιδιά γεννιούνται, θηλάζονται, τρέφονται, αγαπιούνται και εκπαιδεύονται σε μονάδες που βασίζονται σε συγγένεια, όπως ακριβώς και οι ενήλικες αναπαράγονται εκεί σωματικά, ψυχικά και κοινωνικά. Αλλά τα μεμονωμένα κεφάλαια επωφελούνται εδώ από κοινωνικές πρακτικές που δεν αποτελούν κανένα από τα απαραίτητα κόσθη τους.³⁹

³⁶ Είναι ατυχές ότι η Vogel αργότερα οικειοποιήθηκε την υπεραφηρημένη έννοια του Αλτουσέρ για την αμόλυντη από την εμπειρία «Θεωρία», προκειμένου να εξηγήσει τη θεωρητική της επεξεργασία στο *Μαρξισμό και η καταπίεση των γυναικών* (βλ. Vogel 2000). Κατά την άποψή μας, θα ήταν πολύ πιο παραγωγικό να κατανοήσουμε τη διαδικασία που ακολούθησε η Vogel ως μια καθιέρωση των όρων δυνατότητας των μορφών οικογένειας και της εξουσίας του φύλου σε μια καπιταλιστική κοινωνία.

³⁷ Vogel 1983, σελ. 152–4. Το ίδιο σφάλμα εμφανίζεται στο Hensman 2011, σελ. 8.

³⁸ Φυσικά, όπως είδαμε, αυτοί οι μισθοί πρέπει να είναι επαρκείς για να βοηθήσουν στη διατήρηση της παραγωγής της επόμενης γενιάς εργατών. Αλλά το αναγκαίο κόστος για το κεφάλαιο είναι η άμεση πληρωμή των εργατών που ασχολούνται με την άμεση παραγωγική διαδικασία.

³⁹ Φυσικά, ορισμένες από αυτές τις δαπάνες ενδέχεται να απαιτηθούν από το κράτος μέσω φόρων σε κέρδη. Αφαιρούμε από αυτό το ζήτημα εδώ, καθώς δεν επηρεάζουν το επιχείρημα για το ποσοστό υπεραξίας.

Δεν υπάρχει επομένως ποσοστό υπεραξίας, εδώ, τόσο επειδή αυτές οι πρακτικές δεν εμπορευματοποιούνται (παράγουν αξίες χρήσης αλλά όχι αξίες) αλλά και επειδή δεν υπάρχει άμεση δομή κόστους για το εμπλεκόμενο κεφάλαιο.

Η μεταγενέστερη διόρθωση αυτού του σημείου από την Vogel είναι μια σημαντική διευκρίνιση που πρέπει να έχουν υπόψη τους οι αναγνώστες διαβάζοντας το κείμενό της. Είναι, ακόμα περισσότερο, υπενθύμιση του κριτικού-επιστημονικού πνεύματος που χαρακτηρίζει το *Μαρξισμός και Καταπίεση των Γυναικών*, καθιστώντας το έργο ικανό για ανανέωση, επέκταση και ανάπτυξη.

Νέα ατζέντα: διαθεματικότητα, υλιστικός φεμινισμός, κοινωνική αναπαραγωγή και διαρκής αναζήτηση για μια ενοποιητική θεωρία

Όπως έχουμε παρατηρήσει, το *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών* εμφανίστηκε σε μια αφιλόξενη στιγμή, καθώς τα σοσιαλιστικά, εργατικά και ριζοσπαστικά κοινωνικά κινήματα άρχιζαν να υποχωρούν υπό τη σφαγή της νεοφιλελεύθερης επίθεσης. Αυτό το νέο και εχθρικό πλαίσιο έθεσε αυξανόμενα εμπόδια στην άνθηση μιας ζωντανής σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής. Καθώς περνούσαν τα χρόνια, οι πολιτικές και διανοητικές ατζέντες μετατοπίστηκαν και το μαρξιστικό ενδιαφέρον για την καταπίεση των φύλων υποβιβάστηκε στα μουσεία της «νεωτερικής» θεωρίας. Ήταν αυτή η στιγμή που η γλωσσική στροφή, υπό προετοιμασία η ίδια για δεκαετίες, σάρωσε τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες και άφησε το αποτύπώμά της σε κομμάτια της αριστεράς. Σε έναν αναγωγισμό τόσο κραυγαλέο όσο και αυτός που ασκείται από οποιονδήποτε χυδαίο υλισμό, η γλώσσα και ο λόγος έγιναν οι καθοριστικές δυνάμεις της κοινωνικής ζωής.⁴⁰ Οι διαλογικά κατασκευασμένες [discursively-constructed] ταυτότητες έγιναν το κυρίαρχο επίκεντρο της πολιτικής ανάλυσης, ενώ η ενασχόληση με την εργασία και την ενσάρκωμένη ανθρώπινη πρακτική απορρίφθηκε ανεπαίσθητα ως γραφική, αν όχι εντελώς παραληρηματική.

Αναπόφευκτα, ίσως, καθώς οι σκληρές πραγματικότητες του φύλου, της φυλής και της τάξης εξακολουθούσαν να υφίστανται, και καθώς ο ιμπεριαλιστικός μιλιταρισμός εντάθηκε, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Πρώτου Πολέμου του Κόλπου, ο εκλεπτυσμένος αφαιρετισμός της θεωρίας του λόγου [discourse theory] και η απόλυτη απομάκρυνσή του από την πολιτική παρέμβαση παρήγαγαν μια αντίδραση. Θεωρητικοί αφοσιωμένοι σε υλιστικούς τρόπους κριτικής μαζί με την χειραφετητική πολιτική σύντομα ξεκίνησαν θεωρητικές απαντήσεις στους περιορισμούς της «μετα-θεωρίας». Οι αρχές της δεκαετίας του 1990 έγιναν μάρτυρας σημαντικών στιγμών σε αυτό το αντι-κίνημα, που ξεκίνησε σε μεγάλο βαθμό υπό τα λάβαρα του μαύρου φεμινισμού και του υλιστικού φεμινισμού.⁴¹

⁴⁰ Για ένα δείγμα μαρξιστικής επεξεργασίας αυτών των εξελίξεων, βλ. Jameson 1972· Palmer 1990· Hennessy 1993· και McNally 2001.

⁴¹ Βλ. για παράδειγμα, Collins 1992 και 1993· Smith 1993· Hennessy 1993· Landry και Maclean 1993.

Ο μαύρος φεμινισμός, ειδικότερα, καθιέρωσε την ατζέντα που οδήγησε στη δημιουργία του πλαισίου που είναι γνωστό ως «διαθεματικότητα», η οποία έγινε γρήγορα κύριο σημείο αναφοράς σε ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών συζητήσεων. Η προσέγγιση αυτή είχε βαθιές ρίζες στην εμπειρία των σοσιαλιστικών-φεμινιστικών οργανώσεων Αφροαμερικανίδων γυναικών, ιδιαίτερα της Combahee River Collective που ιδρύθηκε στη Βοστώνη το 1974, στην οποία η ερευνήτρια-ακτιβίστρια Barbara Smith έπαιξε κεντρικό ρόλο. Αναλαμβάνοντας εκστρατείες γύρω από τα αναπαραγωγικά δικαιώματα, την κατάργηση των φυλακών, τον βιασμό, τα δικαιώματα των λεσβίων, την αναγκαστική στέρηση και πολλά άλλα, η Combahee River Collective και παρόμοιες μαύρες-φεμινιστικές πρωτοβουλίες δεν είχαν χρόνο για τη μετατροπή του πολιτικού σε θεωρητικό λόγο. Τα σώματα, ιδιαίτερα τα φυλετικά και έμφυλα σώματα των μαύρων γυναικών της εργατικής τάξης, έπαιξαν κεντρικό ρόλο στη θεωρία και την πράξη τους.⁴² Όπως προέκυψε από τον μαύρο φεμινισμό, η προοπτική της διαθεματικότητας διατήρησε τελικά έναν διαρκή υλιστικό προσδιορισμό, ανεξαρτήτως του πόσο επέκτεινε και τροποποίησε τους προηγούμενους υλισμούς.⁴³

Η Patricia Hill Collins, ίσως η πιο παραγωγική και διάσημη φεμινίστρια αυτής της παράδοσης, ανέπτυξε διορατικά τον ισχυρισμό του W.E.B. Du Bois ότι οι κοινωνικές ιεραρχίες φυλής, τάξης και έθνους *συγκαθορίζουν* την πολιτικοοικονομική πραγματικότητα των μαύρων στην Αμερική, επιστώντας έτσι την προσοχή στη «μήτρα της κυριαρχίας» που περιλάμβανε τη φυλή, την τάξη και το φύλο.⁴⁴ Αυτή η προσέγγιση αντιμετώπισε ένα βασικό πρόβλημα που είχε τάλαιπωρήσει τόσο τις προοπτικές των διπλών συστημάτων όσο και την πολιτική της ταυτότητας: η διευκρίνιση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των διακριτών διαστάσεων της κοινωνικής εμπειρίας και των θεσμών και πρακτικών που τις διαμορφώνουν. Όσο κι αν αυτές οι προηγούμενες προοπτικές αναγνώρισαν μια σύνδεση μεταξύ, ας πούμε, του σεξισμού και του ρατσισμού, ή της τάξης και του ετεροσεξισμού, έδωσαν λίγη προσοχή στη λειτουργία της ολότητας μέσα στην οποία αυτές οι σχέσεις συνδέονται εσωτερικά. Η θεωρητική εξήγηση τέτοιων συνδέσεων έγινε το ξεχωριστό έργο της διαθεματικότητας.

Η διαθεματικότητα έχει εμπνεύσει σημαντική εμπειρική εργασία, που τεκμηριώνει ότι υφίσταται καταπίεση με μη-κατακερματισμένους και συχνά αντιφατικούς τρόπους. Αυτός ο εμπειρικός προσανατολισμός ήταν τόσο η δύναμη όσο και η αδυναμία της. Από τη μια πλευρά, επιστώντας την προσοχή στην εμπειρία της καταπίεσης, τέτοιες μελέτες επανέφεραν τους ανθρώπους, τον ανθρώπινο παράγοντα, στην ανάλυση της ιστορίας και της κοινωνικής ζωής. Η προσέγγιση αυτή επιπλέον κατανοούσε την εμπειρία ως

⁴² Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε την επιρροή σε ένα τέτοιο έργο δύο πρωτοπόρων κείμενων: της Selma James το *Sex, Race, and Class* (1975) και το *Women Race and Class* (1981) της Angela Davis (1981).

⁴³ Υπήρχαν, φυσικά, μαύρες-φεμινιστικές θέσεις που εξέλιξαν μέρος αυτού του έργου σε περισσότερο μεταμοντέρνες κατευθύνσεις. Η εργασία της bell hooks είναι συχνά ενδεικτική ως προς αυτό, αν και η hooks επιστρέφει τακτικά σε ασυνήθιστα μη-μεταμοντέρνες θέσεις για την κοινωνική τάξη. Βλ. για παράδειγμα, hooks 2000.

⁴⁴ Βλ. Collins 1993, 1998· Collins και Anderson 1992.

κοινωνικά καθορισμένη με μη αναγωγικό τρόπο, με όρους περίπλοκων και αντιφατικών διαδικασιών κοινωνικής οργάνωσης και προσδιορισμού. Από την άλλη πλευρά, όπως τόνισε η Johanna Brenner, πολλή δουλειά σε αυτή την παράδοση περιορίζεται στην περιγραφή και την εξήγηση της δυναμικής συγκεκριμένων κοινωνικών τοποθεσιών, στην εξερεύνηση του πώς μια συγκεκριμένη τοποθεσία διαμορφώνει την εμπειρία και την ταυτότητα, ενώ συχνά αποτυγχάνει να ρωτήσει πώς αυτές οι τοποθεσίες παράγονται και διατηρούνται μέσα και μέσω ενός συστήματος κοινωνικής εξουσίας. Οι κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας (ενός ρατσιστικού, πατριαρχικού καπιταλισμού), με άλλα λόγια, τείνουν να υποθεωρητικοποιούνται.⁴⁵ Αυτό οφείλεται εν μέρει στο ότι, με τη χρήση της χωρικής μεταφοράς της διατομής, η προοπτική της διαθεματικότητας τείνει να βλέπει κάθε τρόπο κυριαρχίας ως ξεχωριστό διάνυσμα ισχύος, το οποίο στη συνέχεια διασταυρώνεται (τέμνεται) με άλλα. Αλλά παίρνοντας κάθε διάνυσμα δύναμης όπως δίνεται ανεξάρτητα (πριν από τη διατομή), αυτή η προσέγγιση αγωνίζεται να κατανοήσει την κοινή συγκρότηση κάθε κοινωνικής σχέσης μέσα και μέσω άλλων σχέσεων εξουσίας.⁴⁶

Ταυτόχρονη με την εμφάνιση της διαθεματικότητας ως ισχυρού παραδείγματος στη φεμινιστική θεωρία ήταν η ανάπτυξη του υλιστικού φεμινισμού. Αντιδρώντας ενάντια στη στροφή προς τον λόγο, η Rosemary Hennessy και άλλοι επέμεναν στην επιστροφή της φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής στους εξωγλωσσικούς τομείς των σωμάτων, των αναγκών, των ταξικών σχέσεων, της σεξουαλικότητας και του συναισθήματος.⁴⁷ Το αποτέλεσμα είναι ένα ισχυρό έργο που ανοίγει εκ νέου τις προηγούμενες σοσιαλιστικές-φεμινιστικές ανησυχίες και αποκαθιστά ιστορικο-υλιστικές προσεγγίσεις για την κατανόηση της έμφυλης καταπίεσης. Επιπλέον, όπως συμβαίνει με τις μαύρες φεμινίστριες, οι θεωρητικοί που εργάζονται αυτήν την προοπτική έχουν αναπτύξει σημαντικές αναλύσεις της σεξουαλικής καταπίεσης, ακόμα κι αν απλώς επεσήμαναν την ανάγκη για μια πραγματικά ολοκληρωμένη θεωρία του καπιταλισμού και των πολλαπλών καταπιέσεων του.

Ο φεμινισμός της κοινωνικής αναπαραγωγής, όπως αναπτύχθηκε στα χρόνια μετά τη δημοσίευση του *Μαρξισμός και καταπίεση των γυναικών*, δεν κατόρθωσε επίσης συχνά να αναπτύξει μια πλήρως ολοκληρωμένη περιγραφή των συστατικών σχέσεων τάξης, φύλου, σεξουαλικότητας και φυλής. Παρά τον διακηρυγμένο στόχο για την ανάπτυξη μιας ενοποιητικής θεωρίας, που σηματοδοτήθηκε ελπιδοφόρα από τη δέσμευση για μια ευρεία, μη οικονομιστική συναντίληψη για την εργασία, πολλοί από εκείνους που εργάζονται σε αυτήν την παράδοση παραδόθηκαν σε μια ανάλυση διττών συστημάτων ή σε έναν θεωρητικό περιγραφισμό.⁴⁸ Αυτές οι τάσεις είναι αναμφισβήτητα μια κληρονομιά αυτού που η Himani Bannerji έχει προσδιορίσει ως τη στρουκτουραλιστική επιρροή στη σοσιαλιστική-φεμινιστική πολιτική οικονομία. Αν και οι φεμινίστριες κοινωνικής

⁴⁵ Brenner 2000.

⁴⁶ Επιστρέφουμε σε αυτό το σημείο στη συζήτησή μας για το σημαντικό έργο της Himani Bannerji.

⁴⁷ Hennessy 1993· Landry και Maclean 1993· Hennessy και Ingraham 1997.

⁴⁸ Παραδείγματα επιστροφής στα διπλά συστήματα και τον περιγραφισμό συζητούνται στο Ferguson 1999.

αναπαραγωγής ξεκίνησαν από την έννοια της εργασίας, πολύ συχνά έτειναν να εννοούν την εργασία ως ένα *πράγμα*, που λειτουργεί μέσα σε ένα άλλο πράγμα ή *δομή* (π.χ. στην οικονομία, το νοικοκυριό ή την κοινότητα). Μια τέτοια θετικιστική προσέγγιση, παρατηρεί η Bannerji, χάνει την αίσθηση της ιστορίας, των διαδικασιών του γίνεσθαι μέσω των οποίων συγκροτούνται οι δομικές σχέσεις και των υποκειμένων αυτής της ιστορίας ειδικότερα. Ως αποτέλεσμα, πολλές σοσιαλίστριες φεμινίστριες έχουν δημιουργήσει «ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ του εαυτού, της κουλτούρας και της εμπειρίας, και του κόσμου στον οποίο προκύπτουν, και έχουν λίγα να πουν για την πολιτική υποκειμενικότητα».⁴⁹ Αυτός είναι ένας λόγος που προτείνει ότι υπάρχει μια τόσο βαθιά σιωπή για τον ρατσισμό στον κοινωνικό-αναπαραγωγικό φεμινισμό των δεκαετιών του 1980 και του 1990. Έχοντας αποτύχει να κατανοήσει τις περίπλοκες και αντιφατικές διαδικασίες μέσω των οποίων οι πολλαπλές διαστάσεις της κοινωνικής ζωής δημιουργούν ένα ενιαίο και δυναμικό σύνολο, μεγάλο μέρος της μαρξιστικής-φεμινιστικής σκέψης παραπαίει όταν έρχεται η στιγμή να θεωρητικοποιήσει την κοινωνική ολότητα σε όλη της την ποικιλομορφία.

Αλλά μια πιο πρόσφατη γραμμή έρευνας στην οπτική του φεμινισμού της κοινωνικής αναπαραγωγής δείχνει πιο υποσχόμενη, προσεγγίζοντας τις αναλυτικές της κατηγορίες – εργασία, οικονομία, νοικοκυριά κ.λπ. – ως *διαδικασίες* και όχι ως πράγματα. Στον βαθμό που το καταφέρνει, η οπτική αυτή ανοίγει τη δυνατότητα μιας πιο γνήσιας ιστορικής-υλιστικής ανάγνωσης των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, που προσδιορίζει τους όρους υπό τους οποίους η φυλή, το φύλο, η σεξουαλικότητα και η τάξη, (συν)αναπαράγονται, μεταμορφώνονται και επαναστατικοποιούνται δυναμικά. Η Isabella Bakker, ο Stephen Gill, η Cindi Katz και ο David Camfield συνέβαλαν όλοι σε αυτήν την επανεξέταση του πλαισίου της κοινωνικής-αναπαραγωγής.⁵⁰ Αντί να εστιάζει σε δομές του παρόντος, στις οποίες τα υποκείμενα απλώς ενεργούν με βάση τη συστημική λογική των κοινωνικών τους πεδίων, η δουλειά τους συλλαμβάνει το κοινωνικό ως σύνολο πρακτικών του παρελθόντος και του παρόντος, που περιλαμβάνει ένα σύστημα δομημένων σχέσεων που οι άνθρωποι βιώνουν, αναπαράγουν και μεταμορφώνουν με την πάροδο του χρόνου. Αυτή η μετασχηματιστική δραστηριότητα νοείται ως εργασία, η οποία ορίζεται με την ευρεία έννοια. Ο κόσμος, όπως επισημαίνει ο Camfield, είναι σημαντικά το προϊόν της αναπαραγωγικής εργασίας των ανθρώπων – ή αυτό που, όπως τονίζουν οι Bakker και Gill, θα ονόμαζε ο Γκράμσι «εργασία».⁵¹

⁴⁹ Bannerji 1995, σελ. 80. Όπως έχουμε σημειώσει, ο μετέπειτα εναγκαλισμός της Vogel, μέσω του Althusser, με μια σπάνια έννοια της «θεωρίας» που δεν έχει μολυνθεί από το εμπειρικό, διαπράττει ένα παρόμοιο λάθος (βλ. Vogel 2000).

⁵⁰ Βλ. Katz 2001· Camfield 2002· και Bakker και Gill 2003. Όπως έχουμε υποδείξει παραπάνω, αυτή η εργασία θα ενισχυθεί μέσα και μέσω της διαλεκτικής προσέγγισης στην εμπειρία που αναπτύχθηκε από την Bannerji.

⁵¹ Μια τέτοια προοπτική δεν χρειάζεται να περιλαμβάνει έναν απλό ουμανιστικό βολонταρισμό. Αν οι άνθρωποι κατανοούνται ως μέρος της φύσης, ως ενσάρκωμένα όντα ικανά να γράφουν ιστορία, τότε η έννοια της παγκόσμιας παραγωγής παραμένει εγκλωβισμένη στο φυσικό και το βιολογικό, ενώ την ίδια ώρα το επανεπεξεργάζεται. Βλ. σχετικά με αυτό το θέμα, McNally 2001.

Τοποθετώντας την εργασία, που συλλαμβάνεται ως συνειδητή, αισθησιακή, πρακτική δραστηριότητα, στο σημείο εκκίνησης της ανάλυσης (αντί για δομές και λειτουργίες), οι θεωρητικοί αυτοί επιστρέφουν και βασίζονται στην κεντρική ενόραση της Vogel, χωρίς να καταφεύγουν σε έναν στρουκτουραλιστικό λειτουργισμό. Η αντίληψη ότι η παραγωγή και η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης είναι στην πραγματικότητα μια διαδικασία που αναλαμβάνουν οι κοινωνικά τοποθετημένοι άνθρωποι, επαναφέρει στο κάδρο τη δρώσα υποκειμενικότητα και, εν τέλει, την ιστορία. Φέρνει επίσης σώματα στην εξίσωση. Και ενώ οι φεμινίστριες της κοινωνικής αναπαραγωγής, ξεκινώντας από την Vogel, έχουν από καιρό σταθμίσει το ζήτημα του βιοφυσικού χαρακτήρα των (εργαζόμενων) σωμάτων – του πώς και γιατί έχει ιδιαίτερη σημασία η βιολογική ικανότητα των γυναικών να γεννούν και να αναθρέφουν βρέφη – δεν έχουν καταβάλει μεγάλη προσπάθεια στη σκέψη γύρω από το φυλετικοποιημένο (εργαζόμενο) σώμα. Η Ferguson προτείνει ένα πιθανό μέρος για να ξεκινήσει μια τέτοια συζήτηση, μελετώντας τη χωροταξία των σωμάτων σε έναν ιεραρχικά δομημένο καπιταλιστικό κόσμο, ενώ κάτι ανάλογο προτείνουν η Luxton μαζί με την Bakker και την Silvey.⁵² Αν και πολλά μένει να γίνουν για να εμπλουτιστεί ένα πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγής που λαμβάνει πλήρως υπόψη το φύλο, τη φυλή και άλλες κοινωνικές σχέσεις, η σύλληψη εργασιακών υποκειμένων που (ανα) παράγονται, κεντρική σε αυτές τις πρόσφατες εργασίες προσφέρει μια πολλά υποσχόμενη αρχή.

Συναρπαστικές ιστορικές-υλιστικές αναλύσεις της φυλής και της έμφυλης καταπίεσης προσφέρουν άλλες ελπιδοφόρες αρχές στις οποίες μπορούμε να στραφούμε για την ανάπτυξη ενός ανανεωμένου μαρξισμού ικανού να κατανοήσει το κοινωνικό ως «συγκέντρωση πολλών προσδιορισμών, άρα και ενότητα του διαφορετικού».⁵³ Αν και δεν είναι δυνατόν να ασχοληθούμε περιεκτικά εδώ με αυτή τη βιβλιογραφία, είναι χρήσιμο ενδεχομένως να αναφέρουμε ορισμένες βασικές πηγές και κατευθύνσεις.

Όσον αφορά την ανάλυση της φυλής και της φυλετικής καταπίεσης, εκτός από τα κείμενα του μαύρου φεμινισμού που αναφέρθηκαν παραπάνω, σημαντική εργασία για τους «μισθούς της λευκότητας», η οποία έχει επίσης αναφορές στον W.E.B. Dubois, έχει συμβάλει εξαιρετικά στην κατανόηση της ψυχολογικής επένδυσης που κάνουν πολλοί λευκοί εργάτες σε ρατσιστικές ταυτότητες και δομές εξουσίας.⁵⁴ Σε συγχρονισμό με τον θεωρητικό προσανατολισμό της καλύτερης πρόσφατης εργασίας στη θεωρία της κοινωνικής αναπαραγωγής, οι αναλύσεις αυτές επαναφέρουν τους ανθρώπους της εργατικής τάξης ως παράγοντες στη δημιουργία (καθώς και την αναίρεση) της φυλής και του ρατσισμού. Σε παρόμοιο πνεύμα, αν και από μια εντελώς διαφορετική γραμμή κριτικής, το αναπτυσσόμενο έργο του ιστορικού Robin DG Kelley έχει τεκμηριώσει διορατικά πτυχές της δημιουργίας της μαύρης εργατικής τάξης στις Ηνωμένες Πολιτείες,

⁵² Ferguson 2008· Luxton 2006, σελ. 38–40· Bakker και Silvey 2008, σελ. 6.

⁵³ Marx 1973b, σελ. 101.

⁵⁴ Βλ. Roediger 1991· 1994· 2008· και Ignatiev 1995. Για το θεμελιακό κείμενο, εδώ, βλ. Dubois 1998. Εργασίες σαν αυτήν μπορούν και πρέπει κατά τη γνώμη μας να συμβάλλουν στη μαρξιστική βιβλιογραφία για τον ρατσισμό και τον κοινωνικό έλεγχο σαν αυτή που αναπτύχθηκε από τον Allen 1994·1997.

συμπεριλαμβανομένων των έμφυλων διαστάσεων της, και του τρόπου με τον οποίο η εμπειρία αυτή έχει περιληφθεί στην πολιτικο-πολιτισμική παραγωγή διαρκών «ονείρων ελευθερίας».⁵⁵ Αναγνωρίζοντας ότι οι εμπειρίες του φύλου, της φυλής και της τάξης διακυμαίνονται ήδη αμοιβαία ή συναπαρτίζονται, η Kelley παρακολούθησε επίσης στενά την ανάπτυξη «μιας νέας πολυφυλετικής αστικής [urban] εργατικής τάξης» στην Αμερική, αναλύοντας τη διασύνδεση διαφορετικών πτυχών της κοινωνικής εμπειρίας στην καπιταλιστική κοινωνία.⁵⁶

Εξίσου ελπιδοφόρα είναι η εμφάνιση μιας δυναμικής μαρξιστικής προσέγγισης για τη σεξουαλικότητα και την queerness, μελέτες ιδιαίτερα που έχουν εξετάσει τις ταξικές εντάσεις που εμπλέκονται στη διαμόρφωση queer ταυτοτήτων διαποτισμένες από τις κοινωνικο-πολιτιστικές διαδικασίες εμπορευματοποίησης. Συνδέοντας τον σχηματισμό σεξουαλικής ταυτότητας με μεγαλύτερες κοινωνικές διαδικασίες συσώρευσης κεφαλαίου σε φυλετικούς και έμφυλους χώρους, οι μελέτες αυτές διερευνούν τη διαλεκτική της τάξης, της σεξουαλικότητας, της φυλής και του φύλου με λεπτούς και προκλητικούς τρόπους.⁵⁷ Κάνουν απαραίτητες, κατ' αυτόν τον τρόπο, συνεισφορές στην ανάπτυξη ενός ισχυρού ιστορικού υλισμού του ύστερου καπιταλισμού στον οποίο η σεξουαλικότητα και η σεξουαλική καταπίεση τοποθετούνται ως βασικά χαρακτηριστικά κάθε βιώσιμης ενοποιητικής θεωρίας της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Καμία από αυτές τις θεωρητικές εξελίξεις, ωστόσο, δεν μπορεί να εμπλέξει παραγωγικά η μία την άλλη έξω από μια διαλεκτική κοινωνική θεωρία. Και ενώ πολλοί θεωρητικοί έχουν εργαστεί σε αυτόν τον τομέα, λίγοι ήταν πιο αποτελεσματικοί από την Himani Bannerji στο να θέσουν τις βάσεις για έναν «αντιρατσιστικό φεμινιστικό μαρξισμό». Ξεκινώντας με την έννοια της εμπειρίας, όπως κάνει ο EP Thompson στη συζήτησή του για τη δημιουργία μιας εργατικής τάξης,⁵⁸ η Bannerji αναπτύσσει μια διαλεκτική και πολυδιάστατη ανάλυση με επίκεντρο την έννοια της διαμεσολάβησης. Το πλεονέκτημα αυτής της έννοιας έγκειται στην επιμονή της ότι η «άμεση» εμπειρία μας για τον κόσμο είναι πάντα κοινωνικά και ιστορικά μεσολαβούμενη.⁵⁹ Ως αποτέλεσμα, κάθε «στιγμή» κοινωνικής εμπειρίας διαθλάται πάντα μέσω, ή μεσολαβείται από άλλες στιγμές. Αντί να προσπαθεί να συλλάβει διακριτές κοινωνικές σχέσεις που φτάνουν σε μια διατομή, αυτή η προσέγγιση προτείνει μια «σχεσιακή και ολοκληρωμένη ανάλυση» που έχει σχεδιαστεί για να οικοδομήσει θεωρητικά «μια διαλογιστική και διαμορφωτική άποψη της κοινωνικής πρακτικής».⁶⁰ Η Bannerji προτείνει ότι μια τέτοια μεθοδολογική προσέγγιση είναι ταυτόχρονα αποδομητική – αποσυναρμολογώντας την ολότητα για τον

⁵⁵ Kelley 1990· 1994· 2002.

⁵⁶ Kelley 1997.

⁵⁷ Hennessy 2000· Sears 2005· Floyd 2009. Για παλαιότερες εργασίες, βλ. Smith 1983· Kinsman 1987.

⁵⁸ Thompson 1963. Η έννοια της εμπειρίας της Bannerji χρωστάει επίσης πολλά στο έργο της Smith, βλ. Smith 1987.

⁵⁹ Η κλασική συζήτηση, εδώ, είναι στο Hegel 1977, Κεφάλαιο 1.

⁶⁰ Bannerji 1995, σελ. 67.

εντοπισμό διακριτών στιγμών του συνόλου – και διαλεκτικά ανακατασκευαστική: «Στην καλύτερη περίπτωση είναι μια σχεσιακή και ολοκληρωτική ανάλυση που χρειάζεται μια αποδομητική μέθοδο για να εμφανίσει τη διαδικασία της διαμεσολάβησης. Μπορεί να χωρίσει και να συνδυάσει ξανά (με μη αθροιστικό τρόπο) ένα γεγονός ή μια εμπειρία σε ένα ευρύτερο πλαίσιο χρησιμοποιώντας μια υλιστική θεωρία της συνείδησης, του πολιτισμού και της πολιτικής».⁶¹

Προτείνοντας ότι καμία κατηγορία κοινωνικής εμπειρίας δεν έχει ήδη διακυμανθεί, διαθλαστεί και συγκροτηθεί μέσα και μέσω άλλων, αυτή η προοπτική κατανοεί πάντα το κοινωνικό σύνολο ως μια (συχνά ανταγωνιστική) ενότητα διαφορών. Με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να παρακολουθήσει τόσο τις διαφοροποιημένες μεσολαβήσεις της κοινωνικής ζωής όσο και την περίπλοκη ενότητά τους, το ίδιο εγχείρημα που περιέγραψε ο Μαρξ όταν υποστήριξε τη σύλληψη του συγκεκριμένου ως «συγκέντρωση πολλών προσδιορισμών» και, ως εκ τούτου, «ενότητα των διαφορετικών».

Σίγουρα, ένα τέτοιο έργο δεν μπορεί παρά να είναι ημιτελές. Είναι, ωστόσο, κεντρικό καθήκον του ιστορικού υλισμού να αναπτύξει έναν εννοιολογικό χάρτη του πραγματικού σε όλες τις περίπλοκες και αντιφατικές διαδικασίες του γίνεσθαι. Και αυτό είναι αδύνατο χωρίς μια θεωρία της συνεχιζόμενης παραγωγής και αναπαραγωγής της κοινωνικής ολότητας. Ήταν η μεγάλη καινοτομία του Μαρξ να συλλάβει τους τρόπους με τους οποίους η παραγωγή και η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης – και οι ιστορίες της εκποίησης και της απαλλοτρίωσης που αυτές συνεπάγονται – αποτελούν το μεγάλο μυστικό για την κατανόηση των διαδικασιών ολοκλήρωσης του κεφαλαίου. Τοποθετώντας αυτό το μυστικό στο επίκεντρο της ανάλυσης του *Μαρξισμός και η Καταπίεση των Γυναικών* και συνδέοντάς το με ειδικά γυναικείες αναπαραγωγικές δραστηριότητες στα νοικοκυριά της εργατικής τάξης, η Lise Vogel επέκτεινε κριτικά το έργο του Μαρξ και συνέβαλε ουσιαστικά στην κατανόηση των έμφυλων μορφών καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής. Το ότι πρέπει να γίνει πολύ περισσότερη δουλειά από αυτή την άποψη δεν πρέπει να μας εμποδίζει να οικειοποιηθούμε και να αναπτύξουμε τις πιο ισχυρές ιδέες αυτού του έργου.

⁶¹ Bannerji 1995, σελ. 67.

Βιβλιογραφία

- Allen, Theodore 1994, *The Invention of the White Race: Volume One, Racial Oppression and Social Control*, London: Verso.
- Allen, Theodore 1997, *The Invention of the White Race: Volume Two, The Origins of Racial Oppression in Anglo-America*, London: Verso.
- Armstrong, Pat και Hugh Armstrong 1983, «Beyond Sexless Class and Classless Sex: Towards Feminist Marxism», *Studies in Political Economy*, 10, 7–43.
- Bakker, Isabella και Rachel Silvey 2008, «Introduction: Social Reproduction and Global Transformations – From the Everyday to the Global», στο *Beyond States and Markets: The Challenges of Social Reproduction*, New York: Routledge.
- Bakker, Isabella και Stephen Gill (επιμ.) 2003, *Power, Production and Social Reproduction*, Houndsmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bannerji, Himani 1995, *Thinking Through: Essays on Feminism, Marxism and Anti-Racism*, Toronto: Women's Press.
- Brenner, Johanna 1984, «Review: Marxist Theory and the Woman Question», *Contemporary Sociology*, 13, 6: 698–700.
- Brenner, Johanna 2000, «Intersections, Locations, and Capitalist Class Relations: Intersectionality from a Marxist Perspective», στο Joanna Brenner (επιμ.), *Women and the Politics of Class*, New York: Monthly Review Press.
- Brenner, Johanna και Maria Ramas 1984, «Rethinking Women's Oppression», *New Left Review*, 1, 144: 40–7.
- Camfield, David 2002, «Beyond Adding on Gender and Class: Revisiting Marxism and Feminism», *Studies in Political Economy*, 68: 37–54.
- Clark, Anna 1995, *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Collins, Patricia Hill 1993, «Toward a New Vision: Race, Class, and Gender as Categories of Analysis and Connection», *Race, Sex & Class*, 1, 1: 25–45.
- Collins, Patricia Hill 1998, «The tie that binds: race, gender, and US violence», *Ethnic and Racial Studies*, 21, 5: 918–38.
- Collins, Patricia Hill και Margaret Anderson (επιμ.) 1992, *Race, Class and Gender: An Anthology*, Belmont, CA: Wadsworth Publishing.
- Dalla Costa, Mariarosa και Selma James (επιμ.) 1972, *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Bristol: Falling Wall Press.
- Davis, Angela 1981, *Women Race and Class*, New York: Random House.
- DuBois, Ellen Carol 1978, *Feminism and Suffrage: The Emergence of an Independent Women's Movement in America 1848–1869*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Ferguson, Susan 1999, «Building on the Strengths of the Socialist Feminist Tradition», *Critical Sociology*, 25, 1: 1–15.
- Ferguson, Susan 2008, «Canadian Contributions to Social Reproduction Feminism, Race and Embodied Labor», *Race, Gender and Class*, 15, 1–2: 42–57.
- Floyd, Kevin 2009, *The Reification of Desire: Toward a Queer Marxism*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gardiner, Jean 1976, «The Political Economy of Domestic Labour in Capitalist Society», στο Diana Leonard Barker και Sheila Allen (επιμ.), *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*, New York: Longman.
- Gimenez, Martha E. 1978, «Structuralist Marxism on 'The Woman Question'», *Science and Society*, 42, 3: 301–23.
- Hartmann, Heidi 1981, «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union», στο Lydia Sargent (επιμ.), *Women and Revolution: A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, Boston: South End Press.
- Haug, Frigga 2005, «Gender Relations», *Historical Materialism*, 13, 2: 279–302.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1977, *The Phenomenology of Spirit*, μτφρ. A. V. Miller, Oxford: Oxford University Press.
- Hennessy, Rosemary 1993, *Materialist Feminism and the Politics of Discourse*, New York: Routledge.
- Hennessy, Rosemary 2000, *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*, New York: Routledge.
- Hennessy, Rosemary και Chrys Ingraham (επιμ.) 1997, *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference and Women's Lives*, New York: Routledge.
- Hensman, Rohini 2011, «Revisiting the Domestic-Labour Debate: An Indian Perspective», *Historical Materialism*, 19, 3: 3–28.

- hooks, bell 2000, *Where We Stand: Class Matters*, New York: Routledge.
- Humphries, Jane 1977, «Class Struggle and the Persistence of the Working Class Family», *Cambridge Journal of Economics*, 1: 241–58.
- Ignatiev, Noel 1995, *How the Irish Became White*, New York: Routledge.
- James, Selma 1975, *Sex, Race, and Class*, Bristol: Falling Wall Press/Race Today Publications.
- Jameson, Fredric 1972, *The Prison-House of Language*, Princeton: Princeton University Press.
- Karx, Marx 1976 [1867], *Capital*, Volume 1, μτφρ. Ben Fowkes, Harmondsworth: Penguin.
- Katz, Cindi 2001, «Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction», *Antipode*, 33: 709–38.
- Kelley, Robin D.G. 2002, *Freedom Dreams: The Black Radical Imagination*, Boston: Beacon Press.
- Kelley, Robin D.G. 1990, *Hammer and Hoe: Alabama Communists and the Great Depression*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Kelley, Robin D.G. 1994, *Race Rebels: Culture, Politics and the Black Working Class*, New York: Free Press.
- Kelley, Robin D.G. 1997, *Yo' Mama's Disfunktional: Fighting the Culture Wars in Urban America*, Boston: Beacon Press.
- Kinsman, Gary 1987, *The Regulation of Desire: Sexuality in Canada*, Montreal: Black Rose Books.
- Landry, Donna και Gerald Maclean 1993, *Materialist Feminisms*, Cambridge, MA: Blackwell.
- Laslett, Barbara και Johanna Brenner 1989, «Gender and Social Reproduction: Historical Perspectives», *Annual Review of Sociology*, 15: 381–404.
- Luxton, Meg 2006, «Feminist Political Economy in Canada and the Politics of Social Reproduction», στο Kate Bezanson και Meg Luxton (επιμ.), *Social Reproduction: Feminist Political Economy Challenges Neo-Liberalism*, Montreal: McGill-Queen's Press.
- Marx, Karl 1973b [1857], *Grundrisse*, Baltimore: Penguin Books.
- Marx, Karl και Frederick Engels 1973 [1848], *The Manifesto of the Communist Party*, στο Karl Marx, *The Revolutions of 1848: Political Writings Volume One*, Harmondsworth: Penguin.
- Marx, Karl και Frederick Engels 1975a [1845], *The German Ideology στο Collected Works*, New York: International Publishers.
- McClintock, Anne 1995, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*, New York: Routledge.
- McNally, David 2001, *Bodies of Meaning: Studies on Language, Labor and Liberation*, Albany, NY: State University of New York Press.
- Palmer, Bryan 1990, *Descent into Discourse*, Philadelphia: Temple University Press.
- Quick, Paddy 1977, «The Class Nature of Women's Oppression», *Review of Radical Political Economics*, 9, 3: 42–53.
- Roediger, David 1991, *The Wages of Whiteness: Race and the Making of the American Working Class*, London: Verso.
- Roediger, David 1994, *Toward the Abolition of Whiteness: Essays on Race, Politics and Working Class History*, London: Verso.
- Roediger, David 2008, *How Race Survived US History: From Settlement and Slavery to the Obama Phenomenon*, London: Verso.
- Sears, Alan 2005, «Queer Anti-Capitalism: What's Left of Lesbian and Gay Liberation?», *Science and Society*, 69, 1: 92–112.
- Secombe, Wally 1974, «The Housewife and Her Labour Under Capitalism», *New Left Review*, 83: 3–24.
- Smith, Barbara (επιμ.) 1983, *Home Girls: A Black Feminist Anthology*, Bristol: Falling Wall Press.
- Smith, Barbara 1993, *Writings on Race, Gender and Freedom: The Truth that Never Hurts*, New Jersey: Rutgers University Press.
- Smith, Dorothy 1987, *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*, Toronto: University of Toronto Press.
- Thompson, Edward Palmer 1963, *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth: Penguin.
- Vogel, Lise 1983, *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*, New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Vogel, Lise 2000, «Domestic Labour Revisited», *Science & Society*, 64, 2: 151–70.
- Young, Iris 1981, «Beyond the Unhappy Marriage: A Critique of the Dual Systems Theory», στο Lydia Sargent (επιμ.), *Women and Revolution: A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, Boston: South End Press.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδαιοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...